

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ

Євген Чернухін

Новогрецька мова в шкільній освіті України

методичний посібник

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ

Євген Чернухін

**Новогрецька мова
в шкільній освіті України**

методичний посібник

Електронне видання

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2024

УДК 811.14:373(072)

Н 74

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 14 від 28 грудня 2023 року)*

Рецензенти:

Загородня А. А., доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки НАПН України;

Воєвутко Н. Ю., кандидат педагогічних наук, доцент, викладач новогрецької мови, доцент кафедри педагогіки та освіти Маріупольського державного університету;

Соколовська С. В., кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри англійської мови та комунікації Факультету романо-германської філології Київського університету імені Бориса Грінченка.

Н 74 Чернухін Є. Новогрецька мова в шкільній освіті України : методичний посібник. [Електронне видання]. – Київ : Видавничий дім «Освіта», 2024. – 121 с.

ISBN 978-966-983-494-2

У пропонованій праці розглянуті загальні питання викладання грецької мови на теренах України від найдавніших часів до сьогодення. У контексті сучасних культурологічних і освітніх трендів, спрямованих на формування багатомовної і полікультурної особистості, здатної до швидкої адаптації до мінливого мовного й культурного оточення, грецька мова розглядається як один із апробованих часом чинників гуманізації освіти та інструмент залучення учнів до свідомого сприйняття європейських і загальнолюдських цінностей.

Праця орієнтована на працівників системи шкільної та вищої освіти України, які дотичні до навчання грецької мови в усіх її історичних варіантах, учнів старших класів закладів загальної середньої освіти і студентів закладів вищої освіти, а також усіх тих, хто вважає грецьку мову (або одну з її говірок) історично рідною і дбає про її збереження в сучасному світі.

ISBN 978-966-983-494-2

© Інститут педагогіки НАПН України, 2024

© Видавничий дім «Освіта», 2024

© Чернухін Є., 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Грецька культура в світі.....	7
Розділ2. Мова та освіта.....	15
2.1. «Мовні питання» грецької культури: негативи й позитиви тисячолітніх суперечок.....	18
2.2. Греки на теренах України: етнічні й лінгвістичні дисонанси.....	32
2.2.1. Греки Тавриди – Криму – Надазов’я.....	34
2.2.2. Греки Криму після 1778 р.....	54
2.2.3. Греки інших регіонів України.....	62
<i>Висновки до другого розділу.....</i>	<i>68</i>
Розділ 3. Грецька освіта й шкільництво на українських теренах.....	72
3. 1. Культура, освіта, грамотність і шкільництво таврійсько-надазовських греків.....	73
3.2. Грецька освіта під скіпетром Російського самодержавства.....	83
3.3. У міжнаціональному середовищі 1859–1918 рр.....	92
3.4. 1914–1922 роки.....	98
3.5. Доба тоталітаризму 1922-1991 рр.....	100
3.5.1. 1926-1929 рр.....	103
3.5.2. 1930-1934 рр.....	104
3.5.3. 1935-1938 рр.....	107
3.5.4. Соціально-економічне тло і наслідки коренізації.....	108
Висновки до періоду 1922-1940 рр.....	110
3.5.5. 1941-1991 рр.....	111
3.6. Крим 1922–2014 рр.....	115
<i>Висновки до третього розділу.....</i>	<i>116</i>
Список використаної літератури.....	117

Вступ

Україна як природна й значуща частина європейського простору з найдавніших часів пов'язана з греками (еллінами) і «грецьким світом» (як віртуальною сукупністю їхніх культурологічних характеристик). На південних теренах України селилися давньогрецькі колоністи, процвітали античні міста. Пізніше в них проповідували греки-прибічники Христа, створювалися перші церковні єпархії, у Криму стверджувалося візантійське управління. Прийняття різними народами християнства в його насамперед східній обрядовості затвердило мову греків у якості першого й найголовнішого знаряддя в пошуку інформаційних джерел для побудови власних соціально-економічних парадигм і створення нових національно-культурних ідентичностей в межах уже спільного християнського простору.

Через тривалість елліністичних впливів і повсякчасне перебування на українських теренах значних угруповань греків відбувалося розширення сфер застосування грецької мови як через необхідність спілкування між греками й місцевим населенням, так і через важливість її для досягнення різноманітних суспільних та інтелектуальних цілей. Отже, навчання грецької мови на українських теренах за всіх часів набувало питомої ваги.

Питання, пов'язані зі станом вивчення грецької мови за доби Київської Русі і в перших наступних століттях, належать до «темних» питань історії за браком достовірних відомостей. Натомість, у пізніший період кількість збереженої часом дотичної інформації значно зростає, що дозволяє нам змалювати в головних рисах основні етапи функціонування «грецької» освіти в Україні. Під «грецькою» освітою в цій праці будемо розуміти навчання грецької мови як у межах грецьких громад, так і поза ними в освітніх закладах різного підпорядкування. Природно, що історичні джерела дуже нерівно описують окреслену нами тему. Особливо важко судити про методологічний бік справи через брак оригінальних підручників і поточних матеріалів шкіл XVI–XIX ст., у яких вивчали грецьку мову. Тому в цьому дослідженні будуть розглянуті загальні питання історії грецької освіти в Україні, пов'язані з періодизацією, з особливостями викладання грецької мови, які впливають з історико-культурних, лінгвістичних та етнічних відмінностей греків у порівнянні з іншими народами, а також з особливостями їхнього перебування на українських теренах.

Очевидно, що історія грецької освіти в Україні не може розглядатися окремо від історії українських греків, які здавна проживали в різних історично обумовлених формах соціальної організації: власне старожильного (автохтонного) населення окремих областей або у формі грецьких громад

(діаспори) у містах. При цьому, як перша, так і друга форми були і залишаються до сьогодні живими частинами світового еллінізму («грецького світу»), а відтак і носіями грецької мови й культури в їхніх конкретних історичних формах, обумовлених поточним збігом обставин і характером зв'язків між грецькими осередками. Усі представники грецького світу є свідомими або несвідомими носіями особливої грецької ідентичності, яка власне й робить можливим виокремлення їх навіть у межах інших народів як складників доволі виразно окресленої етносоціальної групи, дарма, що їхня грецька ідентичність може мати прихований (латентний) характер.

На українських теренах греки складають нерівні за кількістю й походженням громади, генетично, мовно й соціально розгалужені внаслідок різних історичних умов існування. Більша й найвідоміша частина греків мешкає в Надазов'ї і вважається за нащадків давньогрецького населення Тавриди, яке було переселене в 1778-1780 роках з Кримського ханату. Кількість надазовських греків у місцях їхнього історичного розселення сьогодні точно не визначається через низку історичних і соціально-політичних обставин. За останніми офіційними переписами населення початку XXI ст. вона складала близько 90 тисяч осіб. Інші грецькі громади України є похідними від надазовських громад або нащадками переселенців-емігрантів XVII–XX ст. За рідкісними винятками вони не створювали компактних поселень і були мешканцями українських міст і сіл. Загальна чисельність греків поза межами історично грецького Надазов'я наразі невідома, але за фактом існування і складу грецьких громад і товариств по всій території України можна вважати, що вона коливається в межах 20-30 тисяч осіб. Усі міські й сільські грецькі громади України сьогодні є змішаними, тобто в них зареєстровані греки різного походження, з різним історичним минулим. Однією з причин сучасного мішаного стану грецьких громад є втрата рідних мов і традиційних локальних звичаїв. Рідні мови (новогрецькі й тюркські діалекти, або ідіоми) зберігаються лише в окремих селах Надазов'я і належать до так званих «загрожених мов» (endangered) світу. У шкільній освіті вони не використовуються. Сучасна новогрецька літературна мова була історично рідною лише для частини греків-емігрантів XVII–XX ст., але була втрачена їхніми нащадками і не збереглася навіть у побуті. Утім, історична пам'ять та особливості грецької культури сприяли збереженню почуття національної ідентичності у значній кількості осіб грецького походження, які вважають себе греками і частиною світової грецької діаспори.

Іншим важливим чинником, який впливає на формування сучасного «грецького світу», є також традиція, що склалася в XIX–XX ст. у грецьких державних, політичних та етнологічних дискурсах, за якою всі православні

нащадки населення Візантії (Східної Римської імперії), які опинилися за межами Грецької держави, вважаються за етнічних греків, або грецьку діаспору, не дивлячись на фактичне лінгвістичне розмаїття локальних мов (або діалектів) та історичне (етнічне) походження громад. Таким чином нібито визнається і природне право всіх греків на самовизначення й самоуправління в межах колишньої Візантії або ж, у сучасних геополітичних умовах, на репатріацію і набуття повноцінного громадянства Грецької Республіки.

Мета й наповнення грецької освіти за межами самих грецьких державних утворень завжди були історично обумовлені і слугували по суті двом різним суспільним шарам місцевого населення: 1) етнічним грекам, які прагнули до збереження національної ідентичності, рідної мови й культури, і 2) не-грекам, для яких грецька мова була засобом долучення до грецької культури або знаряддям пошуку інформації в грекомовних джерелах.

Природність прагнення грецької діаспори до збереження національної ідентичності, рідної мови й культури цілком очевидна, натомість зацікавленість негреків у пізнанні грецької культури складає особливий соціальний феномен, над яким теж варто замислитися.

Настійливе прагнення українських греків до формування грецької шкільної освіти й навчання рідної мови зумовлює нашу потребу в розгляді цього питання в його історичній, культурологічній, мовознавчій та методологічній площині. Однак, не менш важливим видається й другий бік питання, а саме – впливу греків і грецької освіти на місцеве населення як особливого чинника в освітньому процесі. Розгляд останнього набуває особливого значення в нинішній час, коли за своїми мовно-культурними ознаками українські «греки» майже не відрізняються від навколишнього населення, а залучення їх до правдивого «грецького світу» й штучне накладення «грецького» впливу, сприйняття цих впливів учнями греками й не греками відбуваються практично в однакових умовах.

РОЗДІЛ 1. ГРЕЦЬКА КУЛЬТУРА В СВІТІ

Грецька культура в усьому розмаїтті її складових та їхніх історичних проявів упродовж тисячоліть була й продовжує бути одним із полюсів тяжіння в світовому інформаційному просторі. Вона й сьогодні не втрачає привабливості для діячів різних наукових областей, представників різних шарів і прошарків населення майже повсюди в нашому поліетнічному й водночас глобалізованому світі. Особливо це помітно в країнах так званої «європейської цивілізації» або, інакше, європейського цивілізаційного простору, які тривалий час були головною рушійною силою розвитку всього людства.

Дійсно, грецька культура становить один з основних складників або ж навіть і самий підмурок європейської цивілізації, хоча, вдивляючись в історію окремих народів Європи, це, можливо, не завжди здається цілком очевидним. Тривалий час вважалося, що цивілізаційні впливи й роль грецької культури обмежуються головним чином її давньогрецькою складовою, яка значною мірою прищеплювалася різним народам опосередковано через римську і, меншою мірою, через арабську культури, а також через християнство.

Такий важливий для Європи період, як Відродження, також пов'язували зі свого роду наверненням насамперед до античної культури, розуміючи її як своєрідний синтез давньогрецької та римської (яка їй вочевидь наслідувала). Однак останнім часом були значною мірою переглянуті уявлення про Східну Римську імперію, відому більшості під пізнішою і вигаданою назвою як Візантія. Сьогодні значна частина науковців схиляється до думки про важливість власне візантійських впливів на країни Європи, що, однак, не применшує значення впливу й давньогрецької культури, яку щиро плекала Візантія як її прямиий генетичний нащадок і культурна спадкоємиця.

Меншою мірою досліджено питання новогрецьких впливів, під якими треба розуміти ті відношення між народами й державами Європи, які склалися вже після 1453 р., коли Візантія була остаточно знищена як державне утворення, що офіційно будувалося на багатьох давньогрецьких традиціях, дарма що їхні тодішні носії не визнавали себе за греків (еллінів), а називалися римлянами (ромеями).

Разом із тим, неодноразово декларований і засвідчений істориками феномен існування «Візантії після Візантії» дозволяє нам продовжити період впливів візантійської (а власне – грецької) культури на країни Європи й на наступний доволі невизначений термін, який одержав назву «поствізантійський».

Зрозуміло, що коли йдеться про носіїв поствізантійської культури, або «Візантії після Візантії», ми маємо справу вже не з громадянами Східної

Римської імперії, а з представниками нової грецької, або новогрецької, людності, яка формувалася в межах Османської імперії або в невеличких локаціях, які в різні періоди підпадали під владу інших держав. Представники цієї людності називали себе ромеями. Самоназва «елліни» була відновлена й штучно поширена вже після здобуття греками незалежності, тобто після Революції 1821 р. Утім низка грецьких народів, які не увійшли до складу Грецької держави, зберегли попередню самоназву в тій чи іншій фонетичній формі. Це, зокрема, справедливо й відносно частини греків Російської імперії та їхніх нинішніх нащадків як в Україні, так і в РФ і Закавказзі.

Окремо варто зазначити, що вагому частину центрів грецької культури в світі складали православні (але також окремі «греко-католицькі», або унійні) монастирі, які відігравали керівну роль у збереження візантійської обрядності та особливої патристичної традиції в християнстві.

Очевидно й те, що зміни у свідомості ромеїв – колишніх формальних носіїв візантійських традицій, відбувалися не раптово, тобто після 1453 р., але в історіографії весь наступний період грецької історії зазвичай вважається вже новогрецьким.

Новогрецькі впливи на різні країни Європи й світу в тій чи іншій формі можна простежити, беручи до уваги різні їхні складові: давньогрецьку, візантійську і власне новогрецьку.

Особливістю грецьких культурних впливів у цілому є те, що їхніми головними носіями найчастіше були самі греки – народ здавна орієнтований на колонізацію нових земель або еміграцію до інших країн у пошуках кращої долі. Саме так греки поширили свою присутність до найвіддаленіших куточків ойкумени, в яких вони намагалися відтворити частину свого «грецького світу», або еллінізму, який вони свято охороняють і до сьогодні, де б вони не перебували. Стрижневими складниками еллінізму з найдавніших часів були особливі міфологічні уявлення про всесвіт, своєрідна соціальна організація з низкою інститутів, спрямованих на автономію, самовідтворення грецької культури й збереження національної ідентичності.

Розглядаючи такий складний феномен як грецькі впливи, необхідно окреслити принаймні головні його джерела, час і шляхи проникнення елементів грецької культури до тих або інших регіонів, сфери і ступені тих змін, які вони вносили. Такі зміни можна умовно вважати за «еллінізацію» місцевих культур або населення, розуміючи під цим наслідування грецьким соціальним звичаям, повний або частковий перехід на грецьку мову, різноманітні запозичення в галузях науки, літератури, мови тощо. Природно, що ступінь еллінізації народів завжди був різним, відповідно до особливостей місцевих культур, рівня розвитку соціальних відносин, науки, освіти в той чи інший історичний період.

Очевидно й те, що центром еллінізму за всіх часів і обставин була й залишається сьогодні сама Греція в її різних соціально-історичних формах і географічних межах (ураховуючи західне узбережжя Малої Азії та острови) і, меншою мірою, Кіпр. Саме там грецька культура й досі представлена найширшим спектром матеріальних і духовних пам'яток, починаючи з архітектурних, серед яких живуть донині греки й кіпріоти, і закінчуючи сучасними грецьким і кіпрським мистецтвом. Відзначимо й те, що донедавна в Грецькій Республіці й на Кіпрі обов'язковим було вивчення давньогрецької мови, яка принаймні в мовній площині щільно пов'язувала стародавню культуру з сучасністю.

За межами історичної Малої Греції важливими центрами еллінізму були також колонії Великої Греції на півдні сучасної Італії, засновані греками на узбережжях різних морів міста Сиракузи, Массалія, Александрія, Ольвія, Херсонес, Пантикапей та багато інших.

Поширенню грецької культури в басейнах Середземного та Чорного морів, на азійських просторах сприяла не тільки давня «велика колонізація», але й експансивна політика Македонії – однієї з перших еллінізованих держав античного світу, яка досягла найбільшої могутності за доби Олександра Великого.

Майже всі елліністичні держави, які утворилися на уламках імперії Олександра Македонського в Малій Азії, на Близькому Сході й у північній Африці були зрештою знищені Римом. Але й сам Рим був на той час уже значною мірою еллінізованим, а відтак питомих культурних або мовних змін у самій Греції після римського завоювання не відбулося. Хіба що грецька мова дедалі більше спрощувалася, стиралися особливості давніх діалектів, поширювалося так зване койне – загальнозрозуміла грецька мова, якою зокрема були перекладені книжки Старого Заповіту, а пізніше записані три Євангелія.

Походи Олександра Македонського, елліністичні держави, а потому римське панування відіграли вирішальну роль у поширенні грецької культури на Схід від Греції. Давньогрецькі й давньоримські пам'ятки й загалом сліди грецької культури зберігаються ще й сьогодні на широкому азійському просторі від Палестини до Індії.

Очевидно, що за всіх історичних обставин саме грецька мова була одним із головних чинників еллінізації і в кожному випадку основним посередником поширення грецької культури, інструментом передання як духовних, так і, не меншою мірою, матеріальних здобутків. У такий спосіб на нових теренах вибудовувалася нова національна ідентичність, яка подекуди повністю відсувала або замінювала попередні локальні ідентичності. Найвиразніше формування нової грецької (власне, ромейської) ідентичності відбувалося на

теренах Східної Римської імперії. Так були повністю еллінізовані значні простори Малої Азії і Близького Сходу, населення великих міст Єгипту, Північної Африки і Південної Італії.

Загалом грецькі впливи, концентруючись навколо історично грецьких земель, збільшувалися або зменшувалися радіально відповідно відстані до їхнього центру. Проте сьогодні неважко побачити, що нинішні Греція і Кіпр межують із зоною цивілізаційного розлому між християнським і мусульманським світом на сході й півдні і ні про яку еллінізацію населення в цих напрямках не йдеться. Це культурне розмежування відбулося значною мірою ще на теренах давніх елліністичних держав внаслідок зміни історичних обставин і, попервах, арабських (VII ст.), а потому османських (XII–XV ст.) завоювань, які суттєво змінили культурну парадигму раніше еллінізованого населення. Отже, арабські, а пізніше османські завоювання, попервах, значно скоротили, а потому майже знищили ареали поширення грецької культури на Близькому Сході, Північній Африці та в Малій Азії.

Греки Понту та греки західного узбережжя Малої Азії, які склали більшість населення Візантійської імперії в її пізньому малоазійському форматі і були інтегровані до Османської імперії, були вимушені залишити рідні землі вже після Малоазійської поразки 1921 р. і обміну населенням між Грецьким королівством і Туреччиною за Лозанським договором 1923 р. Остаточно з території колишньої Османської імперії, зокрема з єгипетської Александрії і з турецького Константинополя (Стамбул), греки були виселені вже в другій половині XX ст. Якщо згадати події 1974 р. на Кіпрі й наступну вимушену еміграцію сотень тисяч грекомовних кіпріотів, то ми побачимо доволі сумну картину стрімкого зменшення ареалу історичного поширення грецької мови і кількості її природних носіїв на колишньому «грецькому Сході».

Водночас, варто відзначити, що і архітектурні пам'ятки, а почасти навіть духовна культура низки мусульманських народів і донині зберігають пам'ять про давню грецьку цивілізацію, живляться з тих знань, які встигли одержати від греків їхні пращури.

Отже, чимало середземноморських, балканських, малоазійських і близькосхідних народів довгий час перебували під прямим впливом грецької культури за різних історичних умов і обставин: як складові частини держави Олександра Македонського, Римської імперії або її Східної правонаступниці – Візантії. Ступінь еллінізації населення або культури була дуже різною: подекуди, особливо в містах, відбувалася навіть зміна мови на користь грецького койне – неофіційної, але загальноприйнятої мови Східної Римської імперії.

Для народів Південної та Західної Європи еллінізація спочатку означала опосередковане щеплення через давньоримську культуру, на підмурках якої

вибудовували свою державність варварські народи. Пізніше й за доби Відродження візантійські впливи відбувалися переважно через надходження зі сходу артефактів, рукописів і перекладів з давньогрецької мови. Хоча, попервах, не бракувало й самих греків: учених, учителів, митців. При цьому майже всюди спостерігалось негативне ставлення до самої Візантії як держави внаслідок конфесійного розколу між Римом і Константинополем.

Країни Балканського регіону мало цікавили давніх греків, колонії яких рясніли лише на узбережжях Адріатичного і Чорного морів, а завоювання Олександра Македонського поширювалися винятково на схід і на південь. Не надто сприяла еллінізації півночі і римська експансія на Балкани, де затвердилася романізація і складав свої вірші Овідій. Однак із переміщенням столиці Східної Римської імперії до містечка Візантія, який згодом одержав назву на честь імператора Константина, балканські народи опинилися найближчими й часом небезпечними сусідами греків. Так, попервах мирне співіснування з болгарами, які заснували на Балканах свою державу, зрештою закінчується війною, в якій, звісно, перемогли візантійці, підкоривши частину південних слов'ян (тепер уже під назвою болгар) на наступні століття.

Поширення християнства на північ зробило все православне населення Балкан залежним від Константинопольського патріарха, а в церквах лунала грецька мова. До грецької культури в її візантійському вимірі повсякчас тяжіли болгарські царі й сербські королі, господарі Молдови й Валахії, а відтак міцніли різного роду зв'язки й взаємопроникнення населення. Еллінізація балканських народів засобами Константинопольської церкви продовжувалася й після загибелі Візантії.

Наслідком цього була значна еллінізація правлячої верхівки: світської і церковної, підпорядкування місцевої освіти ученим грекам, заснування повсюди на Балканах грецьких колоній або купецьких громад, церков і монастирів тощо. Чи не найяскравішим прикладом було панування греків-фанаріотів (вихідців з кварталу Фанар у Константинополі) у Молдовлахійських князівствах упродовж XVIII – початку XIX ст. Зрештою на Балканах за нових історичних обставин середини XIX ст. настійлива еллінізація спричинила потужний антигрецький рух, відлунням якого був і греко-болгарський конфлікт початку XX ст. і як наслідок – виселення греків з Румелії – історичної області на півдні сучасної Болгарії.

На українських теренах перші грецькі колонії з'явилися не пізніше VI ст. до н. е. і відтоді греки підтримують своє існування за всіх геополітичних змін і поточних обставин. Про колоніальну культуру грецького Надчорномор'я відомо досить багато завдяки дослідженням найбільших полісів: Ольвії, Херсонесу, Феодосії, Пантикапея і Фанагорії. Меншою мірою досліджені

дрібніші міста й окремі поселення, фортеці або садиби. Загалом науковці визнають, що населення причорноморських міст перебувало в зоні дії давньогрецької або, пізніше, елліністичної культури з усіма її класичними рисами у вигляді античних храмів, стадіонів, театрів, властивої грекам архітектури тощо.

У VI–IX ст. уже Візантія спрямовує свій погляд на стародавні таврійські міста і встановлює свій контроль над південним узбережжям Криму у формі «феми». Однак раптова втрата статусу Візантійської феми на початку XIII ст. мала руйнівні наслідки для формування ромейської людності на півострові. За умов панування різних політичних і етнічних угруповань греки (ромей) змушені були гуртуватися один до одного в межах місцевих локацій, але водночас шукати прихистку в різних регіональних сил. У такий спосіб посилювалися тенденції роз'єднання християнських громад за територіальними і мовними ознаками.

Після загибелі Візантії в 1453 р. новим потужним джерелом елліністичних традицій стає Грецька діаспора, а її осередки увіходять до європейської історії як центри не тільки властиво новогрецької, але й загалом грецької культури.

Цьому сприяли й різного роду втікачі з «грецького світу», який потерпав під османським ярмом. Зазвичай це були торговці й ремісники, але згодом у Західній Європі утворилися потужні осередки грецької культури, зокрема видавничої справи, які ставили за мету впливати вже не стільки на місцеві грецькі громади й учених мужів, скільки на підвладних османам співвітчизників.

Поступово «Візантія після Візантії» набуває для світу не меншого, як не більшого, значення, аніж її попередня історична форма. Розсіяні по світу греки не дозволяють людству забути античні й візантійські парадигми культурних досягнень, повсякчас спонукаючи до вивчення давньогрецької та візантійської спадщини, до порівняння нових європейських здобутків із старими, доби античності. Так поступово утверджуються певні канони, те, що буде названо класикою, античністю в її філософському й культурологічному сенсі.

У цей поствізантійський період, або, інакше, за новітніх часів, різні види грецьких впливів переплітаються, змішуються між собою і проявляються в європейській культурі відповідно до її власних етапів розвитку: у період пізнього Відродження, Класицизму й Просвітництва.

У такий своєрідний спосіб, упродовж 200-300 років після падіння Константинополя, греки знову ніби повертаються переможцями і на певний час захоплюють мислячу Європу, запевнюючи всіх, що саме вони є джерелом і основою світової цивілізації.

На початку XIX ст. на тлі загального захоплення античністю висловлюються думки на кшталт «усі ми греки» і починається впровадження класичної моделі освіти, яка панує в Європі до початку наступного XX ст. Давньогрецька мова стає на додаток до звичної латини ще однією лямалкою для багатьох поколінь гімназистів, а класичні гімназії стають найпопулярнішою формою здобуття загальної освіти і першоджерелами грецького впливу. Саме класичним гімназіям ми завдячуємо злетом гуманітарних студій другої половини XIX – початку XX ст., вони стають тим світоглядним підмурком, на якому значною мірою побудована світова культура наступного XX ст.

Лише промислова революція і поява нових технологічних трендів спочатку скорочує кількість класичних гімназій, а потім поступово зводять нанівець колишні класичні студії. Утім, вони не зникають вповні, продовжуючи бути неодмінною часткою гуманітарної освіти в більшості розвинених країн. Як наслідок можна цілком справедливо стверджувати, що грецька культура упродовж багатьох століть, як не тисячоліть, була одним із системоутворюючих чинників європейської цивілізації.

Між тим, уже в XIX ст. разом із розвитком класичних студій підупадає значення світової грецької діаспори, яка все менше може розглядатися як джерело просвіти на тлі промислового поступу, технічного й культурного розвитку країн, які колись гостинно надали прихисток грецьким переселенцям.

У країнах Західної Європи феномени грецького впливу, який науковці назвали «Візантія після Візантії», теж не могли панувати занадто довго в умовах Просвіти, яка поширюється з XVIII ст. Тому колись прямі й потужні грецькі впливи ставали дедалі опосередкованішими, виявляючись швидше в науковій сфері, літературі й філософії. Водночас з'являється таке соціальне явище як філеллізм, тобто «любов до греків», під яким треба розуміти як свідоме наслідування духовним, естетичним цінностям стародавнього грецького світу, так і дещо романтичне ставлення до Греції в цілому.

Формуванню соціальної течії європейського «філеллізму» (любові до всього грецького) сприяла багатовікова боротьба греків за відновлення незалежності і за давнє вороже ставлення Європи до мусульманського світу й зокрема хронічне протистояння з Османською імперією. Особливої ваги «любов до греків» набула після 1821 р., коли спалахнула Грецька революція. На Балкани, аби допомогти повстанцям виїхали з рідних країн сотні волонтерів, більшість з яких поклали своє життя за свободу грецького народу. Сьогодні нам зрозуміло, що змагалися вони за незалежність ще доволі примарного на той час етносу, а швидше конгломерату історично різних народів, об'єднаних православною вірою, ідеями свободи і ненавистю до турків-османів.

У 1821 р. в європейській політиці вже вкотре, після 1453 р., постало «грецьке питання», яке вимагало негайного втручання «великих держав». Унаслідок низки важких політичних перемовин у 1827 р. була проголошена перша Грецька держава, підтримана головними політичними гравцями Європи в 1829-1833 роках.

«Грецьке питання» залишалося надзвичайно актуальним для Європи й наступні понад сто років, беручи до уваги поступове розширення території Грецького королівства за рахунок відступу Османської імперії з Балканських теренів, «Малоазійську катастрофу» 1921 р., події II світової війни, німецько-італійську окупацію, громадянську війну 1947–1949 рр., диктатуру «чорних полковників» 1968–1974 р. тощо. Одним із постійних вимірів грецького питання в Європі XIX – початку XX ст. була боротьба за вплив на Грецію між Російською імперією, Великобританією і Францією.

Здається, що остаточне вирішення «грецького питання» у його європейській площині, враховуючи окупацію частини Кіпрської Республіки Туреччиною в 1974 р., суперечки останніх десятиліть між Туреччиною і Грецькою Республікою, а також задавнену фінансову кризу Грецької держави, ще не завершено.

РОЗДІЛ 2. МОВА ТА ОСВІТА

Засобом збереження мови, а водночас і культури в історичні часи є освіта в усіх її мінливих і обумовлених обставинами формах. Про грецьку освіту в її первісних природних осередках і тодішньому «державному рівні» відомо досить багато. Грецька освіта була поширена вже в античні часи у вигляді приватних шкіл, філософських гуртків, а пізніше розвинена в межах православної традиції у Візантійській імперії. Саме греки виробили одні з найдавніших у світі освітні стандарти, які значною мірою сприяли виокремленню їх серед інших народів, допомагали зберегти власну історичну пам'ять і проводити просвітню діяльність для підтримки грецького світу.

Значно менше ми знаємо, яким чином відбувалося навчання грецької мови поза грецькими державами-полісами, за межами Візантійської імперії, у численних колоніях, торгових факторіях, зрештою у грецьких громадах, розсіяних по всьому світі. Однак саме в цих розпорошених острівцях еллінізму продовжувалося життя грецьких громад і через них відбувалася навіть подальша еллінізація сусіднього населення всюди, де це було можливо.

У XVIII–XIX ст. на тлі захоплення грецькою культурою грецька мова в її давньогрецькій граматичній формі стає ознакою вищою освіти, елітарності наукових студій, її масово викладають у класичних гімназіях. Певний внесок у загальну «еллінізацію» здійснюють і власне грецькі школи, які підтримує грецька діаспора.

Початок XX ст. став для грецької культури в її освітній площині часом великих випробувань. Поступовий занепад класичної освіти і переміщення грецьких студій у коло фахівців істориків і мовознавців, байдужість до новогрецької культури з її, здається, довічним «мовним питанням» і зануреністю у відчайдушну еллінізацію строкатого населення Грецького королівства – усе це не сприяло подальшій популяризації грецької мови в Європі. Водночас, це не завадило розвитку самої новогрецької мови й літератури, яка породила непересічні постаті поетів і письменників, високо поцінованих світовим колом читачів.

Між тим, вихід у XX ст. значної кількості греків на еміграцію, економічну насамперед, але пізніше й політичну, збільшував старі світові осередки еллінізму та утворював нові. Серед останніх – центри політичної еміграції 1949–1950 рр. в Будапешті, Варшаві, Ташкенті. Традиційна для греків увага до питання шкільної освіти на тлі демократизації Європи і соціалістичних ідей сприяла заснуванню численних національних шкіл і привертала до грецьких громад увагу місцевого населення.

Справжнього злету досягла популяризація грецької мови й культури в світі в останній чверті ХХ ст., після перемоги в Греції демократичних сил у 1974 р. Остаточне вирішення «мовного питання» на користь народної мови (димотики), переможна хода грецьких митців – поетів, письменників, композиторів, кінематографістів – зробили все грецьке знову модним і привабливим для мільйонів пересічних європейців. Майже по всіх країнах Європи розквітли кафедри новогрецької мови при університетах, осередки викладання рідної мови для греків діаспори, культурні центри тощо. Уряд Грецької Республіки значною мірою сприяв організації світової грецької діаспори, допомагав заснування осередків еллінізму, забезпечував їх різного роду обладнанням і дидактичними матеріалами. При державних і громадських інститутах були організовані курси з навчання новогрецької мови для іноземців, які в більшості діють і до сьогодні. З кінця ХХ ст. терени Грецької Республіки стають одним із найпривабливіших місць прощі до колиски світової цивілізації. Своєрідною перепусткою до цього давнього світу слугує знання новогрецької мови, яку вивчають у десятках країн. Так новогрецька мова на певний час стає для тисяч людей інструментом самовдосконалення й пізнання, долучення до світу класичних і візантійських пам'яток, до визначних літературних творів і мистецтва.

Події ХХІ ст., на жаль, поки що не дають нам можливості стверджувати про подальший поступ у світі елліністичних студій або про успішне продовження започаткованого в минулому столітті курсу на поширення грецької мови й культури. Грецька держава виявила неочікувану слабкість у зустрічі з новими соціально-економічними викликами, а світовий еллінізм потерпає від наступу цивілізаційних змін, з якими зіштовхнулися всі народи світу.

Сьогодні новогрецька мова є рідною для переважної більшості населення Грецької Республіки, Республіки Кіпр і для багатьох членів світової грецької діаспори, яку складають нащадки емігрантів або особи, які виїхали з Греції або Кіпру. Споріднені новогрецькій мові діалекти, або ідіоми, зберігаються в Південній Італії, в Надазов'ї, на прикавказьких і кавказьких теренах, подекуди в Малій Азії, на Близькому Сході і, зрозуміло, в самій Греції. Загальну кількість мовців важко підрахувати, оскільки значна частина греків проживає за межами історичної батьківщини і дізнатися, яка частина їх зберігає рідну мову, майже неможливо.

Як мова однієї з країн ЄС новогрецька вивчається як предмет у низці країн на спеціальних відділеннях університетів або інститутів. Як рідна вона викладається в межах грецьких громад у різних країнах світу завдяки зусиллям місцевих активістів і часто при допомозі Грецької Республіки. В останні

десятиліття, дякуючи демократизації суспільства, набирає сили тенденція до легалізації місцевих новогрецьких діалектів як повноцінних мов, але цьому пручаються грецькі мовознавці й політики, для яких є неприйнятною думка про розгалуженість грецької нації і мови.

Давньогрецька мова продовжує бути предметною складовою класичних відділень філологічних або історичних факультетів. За всіх умов невід'ємною частиною класичних мовних студій є вивчення грецької культури та історії Греції, зокрема творів античних, візантійських, але також і новогрецьких авторів. Відтак, грецька мова й грецька культура все ще залишаються одними із дієвих складників європейського культурного простору, не останнім з чинників, які впливають на формування наукових, мистецьких і соціально-психологічних дискурсів.

Між тим, зважаючи на раціоналізацію всіх ланок народної освіти, яка спостерігається в останні роки, питання культури часто втрачають свій пріоритет, попри всі гасла щодо гуманізації освіти і значення духовних цінностей. В освітніх програмах скорочуються обсяги годин для вивчення історії та культури як давніх народів, так і сучасних етносів. Водночас, проголошення політики багатомовності і полікультурності, рівних прав і можливостей для представників усіх національностей, в тому числі права на навчання дітей рідних мов, нібито створюють сприятливі умови для продовження викладання новогрецької мови (або її діалектів) там, де є соціальне замовлення.

В умовах домінуючих трендів інтегрального навчання мовні предмети залишаються інструментом культурологічного впливу, засобами розвитку особистісних якостей, умінь і навичок, інакше кажучи складного комплексу компетентностей, необхідних для виживання в сучасному світі. Наскільки навчання новогрецької мови (або її діалектам) відповідає вимогам часу і може бути частиною інструментарію для виховання особистості, покаже майбутнє.

Досліджуючи феномен «грецької освіти» в конкретній країні, треба брати до уваги деякі особливості розвитку грецької мови й культури, які притаманні їм упродовж принаймні останніх трьох тисяч років. Це зокрема «мовне питання», пов'язане з кількома шарами грецької культури й мови в цілому, а також особливості співіснування грецької діаспори з місцевим населенням або впливів греків на це населення. В останні десятиліття традиційне «мовне питання» ускладнене питаннями статусу новогрецьких діалектів, зокрема румейських та урумських говірок у Надазов'ї.

Оскільки Україна належить до низки країн, де грецька присутність спостерігається понад дві з половиною тисяч років, питання історії «грецької освіти» на вітчизняних теренах є доволі складним і потребує проведення

широкого спектру різноманітних досліджень мовознавчого, етнологічного, соціально-політичного і педагогічного характеру.

2.1. «Мовні питання» грецької культури: негативи й позитиви тисячолітніх суперечок

Розглядаючи тему навчання грецької мови як культурологічний, зокрема освітній, феномен, ми нашттовхуємося на низку концептуальних питань, пов'язаних з особливостями розвитку грецької мови в її просторових, часових і функціональних (стильових) вимірах.

У найдавніші часи грецька мова існувала у формі кількох територіальних діалектів, деякі з яких нам відомі з пам'яток письма й літератури. Незначна частина їх збереглася в оригіналі, більшість – у пізніших копіях. Природно, що краще збереглися найпопулярніші тексти, написані іонійським, еолійським, дорійським і аттичним діалектами. Про решту діалектів ми знаємо менше і це, очевидно, пов'язано з нерівним розвитком тих давньогрецьких спільнот, які ті діалекти вживали. Оскільки вже найдавніший грецький літературний текст – «Іліада», був спробою поєднати різні діалекти, треба припустити, що це була природна й очікувана тенденція діалектних взаємовпливів, яка мала б призвести до утворення загальноживаної, «спільної» мови. Дійсно, пізніше така мова утворилася на основі аттичного діалекту. За доби Олександра Македонського вона поширилася на так званий «елліністичний» простір, а потому закріпилася в елліністичних державах і на теренах Східної Римської імперії в якості «лінгва франка». Ця мова одержала назву койне, що означає «спільна».

Поширенню койне сприяла масова еллінізація місцевого населення, тобто докорінні зміни в культурній і мовній парадигмах стародавніх народів Балканського півострова, Малої Азії, Близького Сходу й Північної Африки.

Природно, що такі значні культурні зміни відбуваються переважно за рахунок безпосередніх контактів між представниками різних народів, завдяки діяльності носіїв конкретної культури, яка сприймається як ціннісна, корисніша й тому важливіша за місцеву культуру. Однак поступ у запозиченні навіть елементів чужої культури завжди означає заміну або втрату частини своєї і може бути фатальним для реципієнтів, призвести до повної або майже повної втрати власної культури. Саме це пізніше відбувалося на західних теренах Римської імперії і на північних Балканах, де таким чином сформувалися нові романські мови й нові народи.

Грецькі, або елліністичні, впливи, з цього погляду, були не менш агресивні, аніж римські (латинські), але повсякчас нашттовхувалися на спротив

місцевих розвинутих культур і вступали з ними у взаємодію, часто плідну для обох сторін. При цьому зростала роль і соціальна вага носіїв окремих сфер грецької культури, зокрема вчителів мови, перекладачів з грецької мови на мови інших народів.

Навчання грецького койне в елліністичних державах, які розквітли після смерті Олександра Македонського, не скасувало традиційного шанування тих давніх грецьких авторів, які вживали рідні діалекти. Отже, під час навчання тогочасної грецької мови вчителі мали викладати одночасно нібито декілька мов, або діалектів, споріднених і навіть ще дуже близьких між собою, але все ж таки різних і ще легко впізнаваних як нетотожні.

Лексичні й фонетичні розбіжності й необхідність правильно читати й коментувати давніх авторів стали однією з причин розвитку граматики як науки і формування граматичної школи в Александрії на теренах історичного Єгипту. Отже, відтоді й надалі греки й не греки навчалися за рекомендаціями або правилами олександрійських граматиків, дізнаючись про давні діалекти й класичні твори красного письменства, але водночас використовуючи в побуті й на письмі зазначену «спільну» грецьку мову, тобто койне. На зламі тисячоліть і впродовж перших віків після Н. Х. мовою койне писали листи, складали накази й наукові трактати, але показовою і шанованою особистісною рисою залишалося вміння писати давніми діалектами, переважно аттичним, яким писали в Афінах доби розквіту. Усім цим мовним забаганкам навчали граматики, ритори в публічних школах, Академіях, а домашні вчителі приватно, відповідно до можливостей учнів. Мовою койне були перекладені книжки Старого Заповіту, а пізніше записані Євангелія, що свідчить про поширеність грецької мови не тільки серед тих, хто наслідував Христа, але й серед населення всієї Римської імперії, повсюди, де люди приставали до нового вчення.

Після офіційного запровадження християнства гору в поширенні грецької культури й мови (вже на теренах Східної Римської імперії) бере Церква, а їхніми носіями стають здебільшого священнослужителі, навчені мові за канонами ще попередньої язичницької традиції. Отже, першим служителям Христа грецька культура завдячує тим, що була збережена стародавня мовна освіта, а відтак і тяглість філософських, етичних і естетичних уподобань античності.

Не дивлячись на поширення койне і застосування його в усіх сферах тодішнього суспільного життя, давні твори, записані давньогрецькими діалектами, продовжували бути взірцями для всіх освічених греків, а відтак вимагали розуміння й продовження відповідного навчання. Тодішній список навчальних посібників був невеликий. Він вичерпується фрагментами

класичних текстів, коментарями до них і трактатами олександрійських граматиків, які використовували вчителі на свій розсуд. За античної та елліністичної доби словників, у нашому розумінні, ще не було. Були, однак, списки окремих слів: тематичні або за авторами. Усі складені дещо хаотично, не за абеткою.

Паралельне існування койне і навчання давньогрецьким діалектам упродовж століть залишалося малопомітним для широкого загалу, адже лише одиниці могли хизуватися своїм умінням писати по-давньогрецьки. Але ось у IV–V століттях відбулися події, які знаменували початок головного «мовного питання» еллінізму, яке перетворилося на наскрізну проблему для всієї подальшої грецької культури. Суть справи полягала в тому, що всупереч природним тенденціям грецької мови і вже поширеному її варіанту – койне, найавторитетніші Отці Церкви, вихованці класичних Академій, Іоанн Златоуст, Василій Великий і Григорій Богослов («Три Ієрархи», святі) почали вживати у своїх творах переважно давньогрецьку мову класичної доби. Граматика саме цієї мови була детально описана олександрійськими граматиками, а лексика значною мірою спиралася на перші й сакральні для всіх греків твори Гомера, Гесіода, а також визначних афінських драматургів і філософів пізнішої доби.

Авторитету перших святих отців наслідували їхні наступники. Так було покладено початок грецької літературної двомовності, яка тривала до другої половини XX ст. Насправді, з філологічного погляду, усе було ще складніше. Загальноживане койне було мовою міського населення, «новонавернених» до грецької культури народів і до певної міри всіх освічених громадян Східної Римської імперії. Автохтонне населення континентальної (балканської) Греції, островів, малоазійського узбережжя і численних грецьких колоній продовжувало розмовляти локальними діалектами, рештки або рефлексії яких ми спостерігаємо навіть сьогодні.

Отже, в побуті й повсякденних справах греки спілкувалися між собою грецькою мовою, яка розвивалася й надалі, маючи в своїй основі або локальні діалекти, або ж зазначене койне, до якого тяжіли або приставали всі «освічені» люди. Натомість при навчанні грамоті й загалом при навчанні мови й літератури вчителі зверталися до «олександрійської граматики», а навчальними текстами для учнів слугували, попервах, богослужбові, а на наступних етапах навчання класичні віршовані й прозові тексти давніх авторів. Ця граматична й лексична тяглість писемних джерел і новостворених писемних традицій була настільки міцною, що ми майже не маємо прикладів запису «живої» грецької мови за перше тисячоліття після Н. Х. Лише в XI–XII ст. окремі визначні особи й церковні письменники знову наважилися писати спрощеною мовою, яку ми тепер вважаємо за новогрецьку, але й ці приклади нечисельні. Цілком

природно, що такий стан двомовності на користь штучної «аттикізуючої» мови тривав аж до останніх років існування Візантії.

Якщо ми спробуємо реконструювати або уявити собі, які мові вивчали і якими спілкувалися греки (власне, ромеї) за візантійської доби, то ми швидко переконаємося, що в побутовому листуванні візантійці користувалися певним природним «нащадком» давньогрецького койне. На койне писали історичні хроніки, записки або мемуари тощо. Отже, цей варіант писемності продовжував активно розвиватися, зокрема через те, що саме на койне були перекладені книги Св. Письма й записані Євангелія. Водночас переважна більшість богословських творів складалася «аттикізуючою» мовою. Так писали свої твори церковні письменники й Отці Церкви. При цьому чіткої межі між двома «мовами» не було. Йдеться швидше про лексикоморфологічне розмежування письмових стилів.

Про повсякденну (побутову) мову пересічних ромеїв ми знаємо менше – лише випадкові уривки текстів, записи на берегах рукописних книжок, дописи до листів тощо. Більш-менш розлогі тексти, написані розмовною, як нам здається, мовою, збереглися від XII–XIII ст. Деякі з них ще донедавна приписували Теодору Продрому, одному з визначних церковних письменників¹. Ці твори яскраве свідчення і про живу грецьку мову, і про ставлення окремих осіб із не найнижчих щаблів суспільства до «мовного питання». У наступні століття записів подібних «спрощених» текстів більшає. До них додаються народні, тобто невідомого авторства, тексти пісень, казок, легенд, які переконливо свідчать про подальший розвиток грецької мови і несприйняття (або ж незнання) високого стилю з боку народу. Так поступово в боротьбі різних мовних стилів формується ще одна грецька мовна сумішка, яку вживають «книжники», або вчені пізнього Середньовіччя, вчителі, ритори церковних шкіл, а також писарі різного роду канцелярій: імператорської, патріаршої, митрополичих тощо.

Через необхідність розрізнення цих «грецьких мов» сучасні вчені відокремлюють, з одного боку, давньогрецьку мову з її діалектами від койне елліністичного періоду, а з іншого боку – мову візантійської доби, або середньогрецьку, яка, як уже було зазначено, теж складалася з кількох компонентів, не тотожних один одному і відмінних від мов або діалектів попереднього періоду.

Ми мало знаємо про способи викладання граматики у візантійських школах – швидше за все тієї ж олександрійської граматики, але про труднощі в

¹ Йдеться про так звані «Птоходроміка» – цикл побутових нарисів, складених «простою» мовою». Осаннім часом авторство Теодора Продрома піддається сумніву, а їхній вірогідний укладач носить умовне ім'я «Птоходром».

розумінні й опануванні мови свідчать різного роду словники й глосарії візантійської і пізнішої доби. У цей час з'являються й перші тлумачні словники, викликані необхідністю розуміти письмові тексти, зокрема рідкісні слова, власні назви, абстрактні поняття й терміни. Найвідоміші з них: словники св. Кирила Олександрійського, Іонна Зоннара, «Суда». Окремо варто відзначити словник, власне список слів, Гесихія, де трапляються слова, невідомі нам за іншими джерелами. Слова в цих словниках розташовані вже за абеткою гаслових слів, до яких надаються пояснення.

За допомогою таких навчальних посібників відбувалося навчання грецької мови як у Візантії, так і повсюди, де була потреба в читанні грецьких текстів. А потреба ця була закладена принаймні в Східній Європі вже самою Церквою, хіба що католицька частина кліру могла бавитися (до певного освітнього рівня) латинськими перекладами св. Єронима.

За доби існування Візантії відбувається, на думку дослідників, і нове формування або розмежування діалектів, які відтоді вже вважаються за новогрецькі. Єдиної думки стосовно часу й причин утворення новогрецьких діалектів не існує, але очевидно, що розмежуванню за мовними ознаками сприяло, зокрема, постійне скорочення території Візантійської імперії, особливо ж її розпад у 1204 р. після загарбання Константинополя хрестоносцями. Грекомовні ромеї, що залишалися на втрачених територіях, позбавлені централізованої опіки й усталених зв'язків, генерували нові граматичні парадигми, відновлювали давні діалектичні риси і таким чином дедалі більше віддалялися від колись загальноновживаної в імперії мови та її впливів. Годі й казати, що впливи «аттикізуючої» мови й койне в окремих віддалених локаціях швидко зійшли нанівець, а класичні письмові джерела, а за ними й церковні, ставали для більшості населення дедалі незрозумілішими.

Загибель Константинополя в 1453 р. повністю звільнила грецьку людність від державного контролю за справами освіти й вивільнила тенденції до самовираження у будь-якій мовній формі. Водночас на тлі загального занепаду грецької культури під османським ярмом ці тенденції довго не мали писемного втілення, залишаючися втіхою або вибором окремих осіб. Трохи краще було за межами османської окупації: на Криті та в деяких інших регіонах «грецького світу». Там на деякий час розквітла народна література, обертаючись час від часу на повноцінні авторські твори. Такі твори писали вже новогрецькою мовою, зрозумілою і для сьогоднішніх носіїв новогрецької. Яскравим прикладом такої літератури є твір Вінченцо Корнароса (1653-1613) «Еротокритос», перекладений українською мовою Василем Степаненком [19].

Загибель Візантії і окремих залежних від неї державних утворень означала кінець формалізованого світського елліністичного культурного

простору, який у міру своїх можливостей консолідував доволі строкате населення в мовній і культурологічній площині. Відтак, уже розпочате раніше розмежування на окремі, часто не взаємозрозумілі діалекти стає панівною тенденцією і далі роз'єднує вже здавна неоднорідний грецький світ. До того ж особливим надбанням візантійської і поствізантійської доби стають тюркомовні християни, утворення яких швидше за все не могло відбуватися на підконтрольних Візантії теренах, а отже було наслідком мовної зміни у певних несприятливих для грецької мови обставинах.

На межі візантійської і Нової доби з'являється граматика Константина Ласкариса (1434-1501), яка друкується у великій кількості примірників, що поширюються в Європі. Видання й поширення граматики Константина Ласкариса збігається в часі з початком видання в Західній Європі античної спадщини і богослужбової літератури грецькою мовою. Так Європа знайомиться з давніми грецькими авторами, а грецькі священнослужителі поступово переходять до вживання друкованих книжок. Ці ж книжки стають першими підручниками для грецьких шкіл Османської імперії і, що важливо, для дітей грецької діаспори. На основі граматик учителі розробляють свої спрощені курси, а за збірки текстів, як і раніше, слугують церковні книжки: Октоїх, Псалтир, повсякденні молитви й тексти Св. Письма.

У XVII ст. внаслідок різних історичних причин панування чистих аттичних традицій у грецькому мовознавстві й літературі знову похитнулося. Низка церковних авторів і відомих риторів (вчителів) почала широко вживати спрощену мову, вживаючи для розрізнення мовленнєвих стилів такі назви, як койне, «апла», «еллінікі». Пропоновані для вивчення тексти продовжували нести ознаки аттичного діалекту («еллінікі») або койне, а ось у коментарях і глоссах до них ритори широко послуговувалися «простою» («апла») мовою. Для поліпшення розуміння, з навчальною метою новогрецькою мовою перекладали античні твори, часто підрядково, з розлогими поясненням окремих слів.

На зламі XVII–XVIII ст. з'являються вже повноцінні літературні переклади класичних текстів і творів Св. Отців спрощеною мовою. Такі переклади часто використовують учителі при навчанні давньогрецької мови, яка за умовчанням є головним предметом вивчення. Для сучасного читача ця спрощеність допоміжних або паралельних текстів може здаватися сумнівною, але на той час це здавалося революційним явищем, яке нібито позбавляло давні тексти сакральності, хоча насправді робило їх доступнішими для розуміння пересічних носіїв грецької мови в її народному (димотичному) варіанті.

Починаючи з кінця XVII ст. все частіше трапляються писемні пам'ятки з порівняно ще простішою мовою – переважно листи, записки, розписки тощо.

У XVIII ст. кількість таких пам'яток стрімко зростає, а їхня мова вже цілком зрозуміла для сучасного носія новогрецької.

Між тим, навчання грецької мови відбувається повсюди неодмінно за тими самими «олександрійськими» правилами, що й раніше. Ба більше, в «грецькому світі», набирає сили просвітницький рух, який, хоча й сприяє поширенню грамоти й загалом освіти, але разом із тим повертає греків назад у «мовному питанні», накидаючи всім жорсткі класичні моделі освіти й мови.

Не можна сказати, що вже доволі освічені на той час греки не пручалися. На кінець XVIII ст. у грецькому суспільстві спостерігаємо вже дві виразно сформовані течії: 1) прихильників давніх мовних канонів і стильової тяглості, і 2) реформаторів, які наполягають на підвищенні статусу «народної» мови й перекладах давніх текстів. Природно, що водночас існували й нейтральніші за своїми поглядами особи, які намагалися примирити обидва табори, пропонуючи «середні» варіанти.

Між тим, застарілість існуючих мовних стандартів була зрозуміла всім групам без винятку – адже всі однаково спілкувалися в побуті народною мовою, нею користувалися й на письмі, аби бути зрозумілими. Відтак, у таборі «класиків» була винайдена нова прийнятніша форма мови, яку вони назвали «катаревуса», тобто «та, що очищується». Наслідуючи основним класичним взірцям, вона була все ж таки позбавлена низки давніх граматичних форм і надто рідкісної або застарілої лексики, нагадувала швидше елліністичне койне, аніж давньогрецьку мову доби Сократа й Платона. Таку мову варто визначати теж як новогрецьку, підкреслюючи, однак, її опозицію до димотики, яка була спробою привести до ладу всі існуючі спрощені варіанти мови. Не можна забувати й те, що за всіх цих мовних суперечок природний розвиток діалектів не припинявся і грекомовне населення Османської імперії та деяких «вільних» островів насправді вже давно погано розуміло одне одного, що за певних історичних обставин означало б існування різних мов і народів. Варто, однак, відзначити, що попри всі мовні суперечки й навіть взаємонеzрозумілість окремих діалектів на візантійських теренах сформувалася нова грецька ідентичність, стрижнями якої були історично спільна мова, православна віра і солідарність у повсякденній боротьбі проти тих ворогів, які впродовж століть атакували на Візантію.

Ця остання особливість грецької національної ідентичності після 1453 р. переродилася у спільне бажання всіх ромеїв скинути османське ярмо і відновити свою державу. Надія, що об'єднувала їх у наступні століття,

висловлена в словах народної пісні про реліквії храму Св. Софії в Константинополі: «знову через роки й часи будуть нашими»².

Зазначена візантійсько-новогрецька ідентичність та історична пам'ять склали основу для боротьби грецького народу за незалежність, яка тривала всі наступні століття й зрештою призвела до повстання 1821 р. і формування нової грецької незалежної держави в 1827–1833 рр.

Утворення держави вимагало вирішення низки питань у гуманітарній сфері, зокрема владнати справу з офіційною мовою держави й народної освіти. Очевидно, що вирішувати мали очільники нової держави, якими, зрозуміло, були не вихідці з «народних мас», а представники різних впливових політичних і фінансових угруповань. На той час серед них або принаймні серед тих, хто вирішував мовні питання, найвпливовішими виявилися «фанаріоти» – представники грецького осередку в Константинополі – Фанару. Разом з ними об'єдналися й керманічі Церкви. Їхня спільна думка полягала в тому, що давня книжна мова, властиво, вже напрацьований варіант катаревуси, мав би стати, по-перше, об'єднуючим чинником для доволі строкатого населення новоствореної держави, а по-друге, ланцюжком, який би пов'язав нових греків з їхніми прашурами, зробив їх справжніми спадкоємцями давньогрецької культури. Це, можна сказати, був другий цивілізаційний вибір греків після зазначеного вибору Св. Отців у IV ст., коли вони вперше зробили крок назад у мовному питанні. За перших керманічів нової держави були запроваджені й «нові» назви низки соціальних інститутів і самоназва для населення – Еллінська держава (пізніше – королівство), Рада Еллінів (парламент), елліни тощо. Для навколишнього світу ці перейменування залишилися непоміченими, але для самих греків, власне ромеїв, це означало початок формування нової нації.

Проголошення катаревуси офіційною мовою Грецької держави до певної міри задовольняло й Оттона Баварського (роду Виттельсбах, 1815–1867), першого короля Греції (1832–1862), відомого філелліна, а також умовну європейську інтелектуальну спільноту прихильників давньогрецької культури. У програшу на довгий час залишилися «димотикісти» й весь грецький народ, який мав навчатися, як це вже й було століття поспіль, за олександрійськими граматами, намагатися писати катаревусою, розмовляючи й надалі загальнозрозумілою димотикою. При цьому ніхто не скасовував і знання властиво рідних мов, якими залишалися локальні новогрецькі діалекти або ж албанські, румунські, тюркські говірки, які зберігалися ще донедавна в Грецькій Республіці.

² Йдеться про реліквії храму св. Софії, але в народному розумінні – всього малоазійського простору Візантійської імперії.

Мовні протиріччя породжували чимало анекдотів і жартів у таборі димотикістів, безліч незручностей для пересічних громадян та іноземців, яких ніхто не розумів, оскільки вони намагалися спілкуватися з греками давньогрецькою мовою класичних гімназій.

Зрозуміло, що димотикісти не здавалися й навіть спромоглися швидко перемагати в такій важливій суспільній ділянці, як література. Цій перемозі значною мірою сприяли й географічні зміни – Грецьке королівство розширювало свої кордони зокрема за рахунок тих територій, де давно не було візантійців і ніколи не було турків. Там уже століттями квітла новогрецька мова, а відтак на другу половину XIX ст. вже більшість грецьких письменників і поетів широко користувалася димотикою.

Між тим, на тлі досягнень діб Класицизму й Просвітництва у країнах Західної Європи, яким наслідували інші країни світу, розпочинається введення грецької мови до системи народної освіти у формі так званих класичних гімназій. При цьому за взірць була взята не тільки олександрійська граматики, але також і так звана «Еразмова вимова», запропонована в XVII ст. Еразмом Роттердамським (1466-1536). Запроваджена ним за його власною реконструкцією вимова давньогрецьких писемних текстів за історичним правописом суперечила звичаєвій практиці читання тих самих текстів нащадками давніх еллінів. Відтак, давньогрецька мова, якої навчали в класичних гімназіях була незрозуміла пересічним грекам навіть у тій частині, де вона етимологічно збігалася з катаревусою.

У європейських класичних гімназіях навчалися й діти грецької діаспори – до певної міри можна вважати, що вони вивчали рідну мову, оскільки тогочасні школи Греції або грецькі школи діаспори теж навчали дітей писати й читати за класичними взірцями. Різниця, однак, полягала в тому, що в місцях проживання греків діти починали вчитися, будучи носіями місцевих діалектів або димотики, в той час, як іноземці або ж і діти грецької діаспори були обмежені вивченням мертвої мови, яка, в кращому випадку, годилася для письма й прочитання текстів, але ж ніяк не для розмови з тогочасними носіями новогрецької.

Цей стан викладання давньогрецької мови, опертий на «еразмівську вимову», зберігається до певної міри й сьогодні. Уже на перших заняттях учням або студентам класичних відділень надають відомості про давньогрецькі діалекти, а під час розгляду текстів завжди очевидно, яким саме діалектом або сумішкою їх користувався автор. Новелою нашою доби є викладання давньогрецького койне на матеріалі текстів Нового Заповіту без звернення до класичних давньогрецьких творів, записаних діалектами. Такий підхід забезпечує розуміння євангельських текстів і до певної міри готує до сприйняття творів класичної доби, але є прикладом адаптивного,

немовознавчого трактування навчання мови. Таке прикладне навчання, поширене серед представників нових християнських церков, які не дуже переймаються творчістю грецьких Св. Отців, які спиралися переважно на класичні аттичні традиції.

У першій половині ХХ ст. боротьба між катаревусіанцями й димотикістами точилася загалом так само, як і раніше. З тією лише різницею, що вона дедалі більше віддалялася від реального життя народу, перетворюючися на забавку окремих, не дуже численних кіл політиків і літераторів. Однак усі закони, офіційні постанови, документи й урядові газети видавали в Греції на катаревусі. Ознакою ХХ ст. стали неочікувані наслідки виборів: коли до влади приходили представники тих або інших кіл, вони приймали суперечливі рішення щодо меж використання катаревуси й димотики, що давало можливість народу поглузувати з них. Усе це дедалі заплутувало питання шкільної освіти. Утім, за буремними подіями ХХ ст. мовні питання часто ставали вторинними. До слова, так звані «реакційні» політики не завжди були прихильниками катаревуси, і димотика за всіх політичних режимів потроху завойовувала початкову школу. Цьому сприяла й новогрецька література, яка в ХХ ст. була геть наскрізь димотичною, хіба що лексика окремих авторів була ще доволі архаїзована. Зрозуміло, що димотикістами за природою були всі «ліві» партії, особливо комуністична, яка в Греції була доволі впливовою.

На 1920-і роки припадає одна з найбільших трагедій еллінізму – Малоазійська поразка (або «катастрофа») з наступним «обміном населення». За рішенням Лозанської конференції 1923 р. до Грецького королівства мали виїхати всі греки Туреччини, за винятком мешканців Константинополя. Насправді, внаслідок трагічних подій у Туреччині до Греції, Росії та деяких інших країн, починаючи з 1915 р. виїхало близько двох мільйонів християн, переважно греків. Незначна частина їх була носіями новогрецької мови – переважно мешканці Смірни і великих міст, підприємці й священнослужителі. На загал переселенці були носіями понтійських діалектів, значну кількість склали тюркомовні християни, відомі як караманлійці, або уруми³. У Греції всі вони мусили навчитися загальноприйнятної новогрецької мови. Така значна кількість переселенців порушила існуючі в країні мовні, культурні та етнічні пропорції і призвела до переформатування нації. Більшою мірою це стосувалося формування населення столиці, історичної області Аттика і

³ Власне, уруми – це тюркомовний варіант назви ромеїв, поширений серед тюркомовних православних ромейського походження. Назва караманлійці або караманці, походить від назви історичної області, яка поступово стала одним із осередків православної тюркської культури. Саме там було поширене письмо тюркськими говірками, але грецькими літерами, яке в історіографії одержало назву караманлійського.

великих міст. Перетравлення нової сумішки різномовних «греків» створило особливо сприятливі умови для остаточної перемоги димотики як спільної мови для всіх греків, відсунуло в минуле локальні діалекти. Початок II світової війни Греція зустріла в значною мірою етнічно оновленому стані, що, можливо, пояснює її успіхи в боротьбі з італо-албанськими загарбниками і активним спротивом окупації 1941–1944 р.

Уряди післявоєнної Греції залишалися загалом на позиціях катаревуси. Почасти цьому сприяла «допомога» західних європейських партнерів і США, які радше підтримували усталені традиції, аніж демократичні реформи в освіті. Водночас, після виходу значної кількості населення за межі Греції після поразки лівих сил у Громадянській війні 1947–1949 рр. утворилася ще одна значна грецька діаспора – свого роду паралельний «грецький світ». Греки політемігранти створили на теренах країн соціалістичного табору свої осередки з потужною освітньою інфраструктурою, де навчали дітей новогрецької мови й літератури. Ці осередки з дитячими садочками, гуртками з вивчення мови, грецькими класами проіснували до другої половини 1970-х років. Головним завданням політемігрантів була підготовка нових громадян для повернення на батьківщину повноцінними греками-патріотами, борцями за соціалістичний лад. Як не дивно, але ці мрії здійснилися. Після усунення 1974 р. від влади диктаторів – так званих «чорних полковників», грецька політеміграція почала масово повертатися до Греції. Надбання й освітня досвід політемігрантів зіграли певну роль у розвитку освіти Грецької Республіки, яка з 1976 р. офіційно відмовилася від катаревуси на користь димотики. Зрозуміло, що процес переходу з катаревуси на димотику насправді тривав доволі довго.

Паралельно з тривалим співіснуванням у греків фактично двох літературних мов і двох різних суспільних дискурсів продовжували своє життя новогрецькі діалекти, які не стільки наслідують давні ідіоми, знищені давньою всегрецькою інтеграцією, скільки є розвитком загальногрецького койне, колись покинутого напризволяще інтелектуальною візантійською верхівкою, яка бавилася класичними канонами. Відповідно до ландшафтних особливостей, півостровів та островів, а також геополітичних умов греки поділилися за повсякденною мовою на декілька груп, в кожній з яких відчутні свої характерні лише для неї ознаки. Нагадаємо, що упродовж віків мовою церкви, держави, освіти залишалася архаїчна «аттикізуюча», а пізніше «очищаюча» мова, якої пересічні греки не знали і не дуже тим переймалися, наймаючи писарів при потребі скласти якісь конче необхідні документи. До певної міри і впродовж тривалого часу грекам ще була зрозуміла мова Євангелія – властиво койне елліністичної доби, але за модерних часів і ця здатність була втрачена.

Сьогодні в окремих місцях «грецького світу» спостерігаються такі відмінності в мові, що їх сучасні науковці пов'язують з рефлексами давніх діалектів. Це стосується насамперед груп понтійських говірок Малої Азії, греканських в Італії, цаконських на Пелопоннесі і надазовських (властиво, кримських, або таврійських) в Україні.

Звичайно, можна припустити, що якби не Святі Отці IV ст., то давньогрецьке койне, у випадку визнання його мовою Церкви, держави й освіти, могло значнішою мірою консолідувати грецьку людність і забезпечити її від зазначеної історичної двомовності й утворення низки невзаємозрозумілих сьогодні діалектів, які породжують «нову» двомовність, але вже в інший історичний період, і в іншому суспільному вимірі. Однак так не сталося, і на сьогоднішньому етапі розвитку грецької людності можна стверджувати існування ще наступного, «другого», мовного питання, теж пов'язаного з двомовністю, але в якому на місці катаревуси знаходимо вже новогрецьку мову в її літературній формі, а на місці димотики – локальні ідіоми, часто так само далекі від неї, як колись димотика була далека від катаревуси.

Важливо відзначити, що зневажливе ставлення до діалектів з боку влади і керманців народної освіти упродовж багатьох віків зіграло свою вирішальну роль у справі уніфікації новогрецької мови і формуванні її літературної форми. Цей процес загалом був завершений на кінець XX ст.

Водночас, захисники діалектів – мовознавці, краєзнавці й патріоти різних локацій, упродовж XX ст. спромоглися значною мірою зберегти мовну спадщину й видати відповідні словники, описові граматики й збірки текстів багатьох новогрецьких діалектів.

XXI ст. внесло свої несподівані новації у сприйняття людських індивідуальних і групових відмінностей і проголосило право на збереження їх, зобов'язуючи державні інституції дбати про розмаїття культурної і мовної спадщини людства. Грецькі політики, які століттями боролися за етнічну, культурну та мовну єдність греків, тяглість кілька тисячолітньої цивілізації опинилися в складній ситуації. У політичній площині всі уряди Грецької Республіки виходять з того, що новогрецька мова єдина в своїй групі, її локальні варіанти є лише діалектами, які мають згаснути або розчинитися в загальногрецькій мові. Відтак, не може бути й мови про освіту рідними діалектами, видання літератури й публічне їх використання. Як довго протримається ця позиція, важко сказати. Вирішальними будуть не рішення центральної влади, а ставлення носіїв діалектів до мови пращурів, почуття загальнонаціональної або локальної ідентичності та історичної пам'яті.

Очевидно, що більшість новогрецьких діалектів на сьогодні вже втрачена і навряд чи може бути відроджена. Однак такі окремішні й незрозумілі іншим

носіям новогрецької мови діалекти, як цаконський, понтійський, кіпрський, греканський, ідіоми надазовських румеїв тощо, ще знаходять своїх прихильників і зберігають основу для виживання. Звичайно, що це руйнує традиційну для грецьких політиків і мовознавців парадигму розгляду новогрецької мови як єдиного представника мовної групи і порушує питання про доцільність визнання декількох грецьких мов, навіть введення їх до системи народної освіти. Зазначимо, що, з погляду загального мовознавства, нема сенсу об'єднувати взаємонезрозумілі «діалекти» в одну мову через їхню історично-генетичну спорідненість. В іншому випадку можна було б дозволити вживання термінів «слов'янська», «романська», «германська» мова, називаючи при цьому окремі мови, що складають ці мовні групи, діалектами.

У сьогоднішній Грецькій Республіці згідно з вимогами ЄС постало питання забезпечення прав носіїв принаймні двох сучасних новогрецьких діалектів, які вчені пов'язують із давньогрецькими. Це цаконський у східному Пелопоннесі, вірогідний нащадок дорійського діалекту Спарти (Лаконії), і понтійські діалекти, збережені членами окремих понтійських громад у різних куточках країни, які є нащадками мови елліністичного Понту і Візантії. Поза межами Греції продовжують своє існування мови греканів південної Італії та румеїв Надазов'я які теж складають окремі групи новогрецьких діалектів. На північному Кавказі й Прикавказзі ще можна почути понтійські ідіоми нащадків переселенців з Понту ХІХ – початку ХХ ст. Окремо варто відзначити й мову Кіпру, де новогрецька мова в її літературній формі має статус офіційної, але населення розмовляє кіпрським діалектом, якого дотримується й низка літераторів.

Більшість перелічених «діалектів» ще здавна мали своїх прибічників, які дбали про розвиток їхнього письмового варіанту, а відтак і започаткування літератури або принаймні записування усної народної творчості. В усіх випадках йдеться про рідні мови, які, за сучасними поглядами, не тільки мають право на існування, але й можуть бути мовами навчання для учнів принаймні початкової школи.

Одним із негативних наслідків грецької літературної двомовності, яка проіснувала понад дві тисячі років, були труднощі з вивченням грецької мови. Особливо, коли йдеться про іноземців. Адже їм усім, користуючись виданнями грецької граматики й літературних текстів, доводилося вивчати винятково книжну мову. Натомість у спілкуванні з пересічними греками треба було «забути» свої шкільні мовленнєві навички і мавпувати зовсім інший стиль мовлення, аби бути зрозумілим і розуміти самому, про що йдеться.

У грецькому середовищі такі справи зі шкільним навчанням ніяк не сприяли поступу освіти. На загал греки були «грамотні», вмiли читати й могли

записати своє ім'я в разі необхідності. Проте, коли йшлося про складання більш-менш розлогого тексту, припускалися жахливих помилок. До ХІХ ст. тексти ділових паперів, документів укладали майже винятково професійні писарі, але й ті писали з помилками.

Про реформу правопису греки говорили давно, але зрештою, як і майже повсюди в країнах Європи, в новогрецькій мові була збережена історична граматики з незначними правками. Єдиним винятком стало скасування після 1976 р. політонічної системи і придихів, які, власне кажучи, не мали фонетичного сенсу вже за часів олександрійських граматиків, але проіснували два наступні тисячоліття в якості своєрідного декору. Історико-культурологічним казусом було запровадження нового грецького правопису в СРСР у 1926–1937 роках. Тоді влада вирішила спростити традиційну грецьку орфографію, скасувала діакритику, «зайві» літери тощо. У такий спосіб були надруковані тисячі книжок, які по цей час залишаються свідками політичного втручання в мовознавство.

Чи були позитиви в грецькій двомовності? Як не дивно, але саме їй ми зобов'язані збереженням античної спадщини і здатністю освічених греків доволі легко читати давніх авторів. Знання катаревуси, яка була офіційною мовою держави до 1976 р., також забезпечувало тяглість мовних традицій, полегшувало вивчення давньогрецької мови в старших класах і тим самим сприяло глибшому розумінню культури Давньої Греції і Візантії.

Сучасна новогрецька мова, очевидно, є однією з найбагатших у світі за своїм словниковим складом, за розмаїттям синтаксичних конструкцій і семантичними можливостями. Значною мірою це пов'язано з тривалим співіснуванням «аттикізуючої» архаїчної мови, а потому катаревуси, з живою народною димотикою, яка зрештою увібрала в себе величезну кількість давніх слів, кореневих морфем і граматичних конструкцій із загальногрецького мовного спадку.

Сучасні новогрецькі політичні, культурологічні, мовознавчі дискурси просякнуті словами, висловами, конструкціями, прямими цитаціями з давніх церковних, юридичних, літературних текстів, які зрозумілі пересічним носіям новогрецької мови, але часто вимагають звернення до додаткових джерел, коли йдеться про тих, хто вивчав новогрецьку мову за межами Греції. Як наслідок навчання новогрецької мови передбачає опанування доволі значного шару знань також і стосовно попередніх етапів її розвитку, зокрема граматики катаревуси, формування певного уявлення про койне і навіть давньогрецькі й сучасні новогрецькі діалекти. Така граматична ускладненість мови, а також її насиченість культурологічними маркерами, які увібрали в себе більш ніж трьохтисячолітню історію грецької цивілізації робить новогрецьку мову

унікальним знаряддям для розвитку мислення, для розуміння граматичної структури інших, насамперед індоєвропейських, мов, для підвищення рівня загальної культури і освіти.

2.2. Греки на теренах України: етнічні й лінгвістичні дисонанси

За останніми офіційними переписами населення України греками вважають себе понад 100 тисяч громадян, з них понад 70 тисяч проживають у Надазов'ї [23]. На думку етнологів і соціологів, загальне число громадян грецького походження може бути значно більшим, дивлячись на те, як, де саме і за яких обставин буде поставлено питання про етнічну ідентифікацію. Самі греки, а також науковці й дослідники, зважаючи на особливості грецького національного менталітету та історію грецької діаспори, припускають, що ймовірне число осіб, які могли б довести грецьке походження одного зі своїх батьків, є завжди в декілька разів більшим за те, яке визнає статистика на основі особистих декларацій або офіційного перепису чи опитування. З цим твердженням треба погодитися, оскільки греки належать до тих народів, більша частина яких проживає за межами історичної батьківщини, а відтак значна їхня частка легко асимілюється і з плином часу повністю розчиняється серед інших народів.

Нагадуванням про первісну етнічну належність предків може бути екзотичне для того чи іншого мовного середовища прізвище. До прикладу, адмірал, командувач Чорноморського флоту доби СРСР, Михайло Хронопуло (1933–2012) був, очевидно, греком, але народився він у селі Двухглинки Московської обл., вчився в місті Тюмень (РФ) і ніякого бажання вважати себе за грека не мав. Відтак, не був зарахований до списку «видатних греків» України, в якому, між тим, значна кількість представлених осіб також не може похвалитися знанням рідної мови або бодай якої дотичності до грецької культури [23].

Проте «грецьке» за походженням прізвище швидше за все характерне лише для частини греків України. Адже нам треба зважати й на те, що у слов'янському мовному середовищі антропонімічність значної кількості грецьких прізвищ сприяла перетворенню їх на звичайніші за мовною формою, а відтак заважала впізнаваності їхніх носіїв як греків за такою ознакою. Хоча мовна асиміляція імен і прізвищ – це ледь не перше, з чим стикаються всі переселенці у новому мовному середовищі. Іншим чинником асиміляції грецьких прізвищ було також прагнення окремих осіб приховати своє походження задля більшої успішності або самозбереження в певних

несприятливих соціальних обставинах, яких ніколи не бракувало в людській історії.

Отже, фактичну кількість громадян грецького походження в тій чи іншій країні встановити майже неможливо та й не потрібно, адже за сучасними поглядами, людина сама визначає свою національну ідентичність і вільно обирає власне соціокультурне, а відтак і етнічне оточення. Тому, зокрема, в цій частині праці ми будемо частіше послуговуватися визначенням «грек» на означення всіх греків України і світу, незалежно від їхнього конкретно-історичного або генетичного походження, але виходячи з традиційних культурологічних дискурсів або факту особистого самопроголошення або визнання особами самих себе греками як членів світової грецької спільноти, або в термінах сучасної грецької культури – еллінізму. З іншого боку, для розуміння генетичного внеску греків у світовий генофонд і потенційних можливостей проголошення себе греками навіть тих осіб, які себе такими наразі не вважають або вже їхні батьки не вважали себе за греків, є потреба використовувати й таке умовне визначення, як особа «грецького походження». У цьому випадку йдеться про тих, чиї батьки або предки достовірно були греками, але самі вони вже не вважають себе за частку світового еллінізму, не володіють рідною мовою і не виявляють особистої зацікавленості в збереженні грецької культури на побутовому або суспільному рівні (як-от, до прикладу зазначений адмірал Михайло Хронопуло). Утім, за законами Грецької Республіки, такі особи теж зберігають право на подання прохання стосовно репатріації. Зайвим, мабуть, є нагадування, що історична пам'ять роду може спонукати будь-яке його коліно до повернення до етнічних джерел, що ми часто спостерігаємо навіть у сучасному глобалізованому світі. Цей факт, а також різні кон'юктурні міркування часом призводять до сплесків нібито національної свідомості або навпаки до її згасання.

На додаток до зазначених термінів мусимо ввести ще декілька локальних самоназв, без яких ризикуємо заплутати справу більше, аніж вона вже заплутана істориками та етнографами. Так, треба пам'ятати, що в період Середньовіччя окремі популяції грецького походження або новонавернені носії грецької мови через ізоляцію від решти «грецького світу» віддалилися від загалу на таку відстань, що їхні мови й звичаї набули ознак, достатніх для самоідентифікації їхніх носіїв як окремих народів. Для іменування представників таких груп доцільніше використовувати їхні самоназви: ромеї, румеї, уруми, грекани тощо, – а також деякі узагальнюючі назви для греків Чорноморського регіону: понтійські греки, понтійці, караманлійці, каппадокійці та ін. В етнографії та історіографії в цілому прийнятними є також регіональні назви для місцевого грецького населення, на кшталт,

«маріупольські греки», «греки Цалки», «ніжинські греки», «греки Одеси» і т.ін. Насправді за цими словами ховаються різні групи греків, не завжди рівні за мовою і звичаями. Так, вислів «маріупольські греки» є цілком неприйнятним, позаяк у місті за всіх часів проживало лише до чверті від їхньої загальної кількості в регіоні, а з погляду мови мешканці міста були переважно тюркомовними. Нібито для уникнення хибності цього терміну і визначення мови українських надазовських греків пропонувалися інші «технічні» назви, як-от, «тавро-меотські діалекти», які не набули поширення.

Загалом відповідно до етнічного складу або, швидше, географічного походження грецькі громади сучасної України мають дуже різні історичні й культурологічні наративи, різні історії освіти й письменства. Інакше кажучи, йдеться про різну історичну пам'ять тих чи інших греків або осіб грецького походження. Природно, що й мови різних за походженням грецьких громад насправді дуже різняться і часто є взаємонеозрозумілі. Нехтування такими питаннями, як мова, етнічна історія і самоідентифікації, може значно ускладнити спілкування з представниками різних грецьких громад, зокрема в галузі розбудови національної освіти і збереження національної ідентичності. Для розуміння суті сучасних мовних та етнічних суперечностей в колі питань, пов'язаних з минулим українських греків та їхнім майбутнім треба коротко розглянути історію головних громад окремо.

2.2.1. Греки Тавриди – Криму – Надазов'я

Грецька присутність на теренах сьогоденної України засвідчена в письмових джерелах принаймні з VI ст. до н.е. Археологічні дослідження надають нам ще давніші дати. Йдеться зазвичай про низку колоній-факторій на північному узбережжі Чорного моря, в Криму й на узбережжі Азовського моря. Засновники цих перших поселень, які доволі швидко перетворювалися на самоправні поліси, або міста-держави, були переважно греками малоазійськими, тобто нащадками попередніх і давніших еміграційних хвиль з континентальної, або Малої, Греції. Сусідами північночорноморських греків були переважно іраномовні народи, таври, а пізніше таврійські скіфи, останні створили в Криму свою державу, яка проіснувала до III ст. після Н. Х.

Наприкінці першого тисячоліття до Н.Х. у Надчорномор'ї вже налічувалися десятки грецьких або, як правильніше казати, елліністичних міст і містечок, де, попри всі політичні чвари й військові протистояння, продовжувала квітнути грецька культура. Найвідомішими серед них були Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантикапей, Німфей, Фанагорія. Усі ці міста підтримували жваві зв'язки зі своїми метрополіями, часом навіть з Афінами,

хоча більше впливу мало елліністичне Понтійське царство (до його захоплення Римською імперією) на теренах сучасної Туреччини. Ступінь етнічної варваризації населення елліністичних міст і держав навряд чи можна буде колись визначити. Ця обставина підживлює думку про те, що вже тодішні причорноморські «греки» були здебільшого еллінізованими варварами, а не «чистими» еллінами. Утім, цей дещо філогенетичний підхід не знаходить значної підтримки в наукових колах, які традиційно вважають причорноморські поліси за грецькі.

Римське панування у I–III ст. не було надто обтяжливим для грецьких громад Таврики і не мало вирішального впливу на їхню культуру. З іншого боку, очевидна варваризація населення і зростаюча ізоляція від історичної батьківщини мали призвести до формування особливого типу колоніальної культури, змін мовленнєвих парадигм і загалом мови на всіх рівнях.

У перших століттях після Н.Х. населення Надчорномор'я зазнавало значних сарматських впливів, а з середини III ст. почалися навали північних варварів – гетів, готів, а пізніше гунів. Однак у нас нема доказів щодо знищення або масової втечі греків до метрополій. За умовчанням вважається, що принаймні у великих містах Тавриди старожильне населення спромоглося відстояти незалежність і згодом повернутися до обійм Східної Римської імперії, або Візантії. Між тим, на півострові поступово змінюється етнічний склад населення: залишається назавжди частина загарбників-готів, більшає частка іраномовних аланів, серед яких розчиняються колишні господарі степової Тавриди скіфи. Такі й подальші історичні процеси дозволяють ученим стверджувати існування кількох відмінних періодів існування грецької популяції в Тавриді: населення давньогрецьких полісів (елліни VI ст. до н.е. – III ст.), формування візантійської спільноти за участі різних народів (ромей IV–XIII ст.) і формування народності кримських греків з остаточним нівелюванням етнічних розбіжностей на основі ромейської (візантійської) ідентичності (ромей та уруми XIV–XVIII ст.).

Принаймні в IV ст. розпочинається християнізація населення Тавриди, яка проходить нерівномірно. За церковними переказами довше ідолопоклоніння зберігалось в центрі елліністичної культури – Херсонесі, або Херсоні (слов'янський Корсунь), як його почали називати візантійці. Упродовж IV–VII ст. в Тавриді будують перші церкви («базиліки»), змінюються поховальні обряди. Поступово стародавні міста Надчорномор'я повертаються й до звичного торгово-економічного й культурного простору, в якому тепер головну роль відіграють Константинополь і Вселенський патріархат.

За археологічними дослідженнями, упродовж першого тисячоліття після Н.Х. грецьке населення Тавриди переміщувалося з колишніх міст-держав до

відкритих степових або навпаки ізольованих гірських районів півострова, де греки засновували нові поселення, або до нових портів і торгових центрів.

У цей час продовжують відбуватися зміни в етнічному складі населення степової частини: до іраномовних додаються різні тюркські народи з конгломерату гуннів. Провідну роль у Надчорномор'ї починає відігравати Хазарський каганат, а в Тавриді накопичуються народи, пізніше відомі як половці, або кумани. В історії грецьких громад це «темний період», про який свідчать рідкісні церковні джерела, переважно життя святих Іонна Готського, Стефана Сурожського та ін. Мова цих джерел, за тодішніми правилами, наслідує давньогрецькій, а відтак майже не надає нам можливості судити про мову населення на побутовому рівні. Співіснування з тюркськими та іншими народами на тих перших етапах формування грецької людності півострова швидше за все було мирним.

У IX ст. Візантія остаточно формалізує свій надчорноморський спадок і створює у південній Тавриці фему – типову адміністративну одиницю з відповідними органами влади, яка проіснувала до початку XIII ст. Це був період активної еллінізації і християнізації тамтешнього різномовного населення й загалом відносного розквіту для грецької культури півострова і консолідації її навколо найбільших міст Тавриди – Херсонесу, Феодосії, Сугдеї (слов'янський Сурож, нині – Судак). На цей час припадає утвердження на півострові нової етнополітичної спільноти, яка ідентифікує себе з громадянами Візантійської імперії і приймає їхню загальну самоназву «romeї», тобто римляни. Нагадаємо, що за ранішньої християнської доби слово «еллін» почали вживати майже винятково на означення давніх греків або поганців, що поклонялися давнім богам. Утім, як свідчать пізніші звідомлення з Тавриди, еллінізація не була суцільною. Значні анклавні готського, аланського населення, не кажучи вже про тюркські народи, описані мандрівниками XIII–XIV ст., вказують на тяглість і стійкість місцевих негрецьких традицій. Водночас, очевидно, що процес формування християнської ідентичності був уже незворотнім і саме це стало основою для подальшого об'єднання ромеїв навколо грецьких за підпорядкуванням парафій і передумовою формування нової етнічної спільноти.

Перше «падіння» Царгорода в 1204 р. і татаро-монгольська навала 1220–1230-х років перервали розвиток таврійського еллінізму в його візантійському вимірі, а разом і дипломатичні й торгові зв'язки з Київською Руссю та іншими країнами Східної Європи. Це суттєво вплинуло на християнську культуру ромейських громад і їхні стосунки з рештою грецького світу. Там, де процеси еллінізації не зачіпали глибинні місцеві традиції і мови, почалася регресія, відродження старих самоназв і латентної національної ідентичності або поява

нових. Від середині XIII ст. найвпливовішими політичними силами Тавриди поряд із татарами стають італійські колоністи – представники Венеції та Генуї, які панують на узбережжі півострова. Відносну самостійність, принаймні в культурній площині, зберігають міста Херсонес, Феодосія, Сугдея, а також окремі гірські райони з готським або еллінізованим «готаланським» населенням. Доволі впливовою силою з XIII ст. стають вірмени, які тюркизуються, утворюючи особливу «кипчакськомовну» групу кримських вірмен.

У XIV ст. на теренах західного Криму утворилося невеличке християнське князівство, відоме нам під назвою Феодоро. Питання про ступінь еллінізації населення князівства Феодоро, єдиного нібито грецького політичного центру в гірському Криму XIV–XV ст., залишається відкритим. Прихильники грецької орієнтації Феодоро вбачають у ньому нереалізовані можливості побудови елліністичної держави. Супротивники наголошують на тому, що на місці Феодоро не залишилося грекомовних поселень, а відтак є сумнівним припущення про те, що серед населення були поширені саме грецькі говірки. Правителі Феодоро були як не етнічними греками, то принаймні еллінізованими особами, хоча, можливо, й готами за походженням. Загалом князівство вважалося сусідами за грецьке, підтримувало зв'язки з Константинополем, з Москвою, з придунайськими князівствами та італійськими колоніями Криму. Населення Феодоро називало себе «ромеями», тобто римлянами, як це було повсюди за доби Візантії. Між тим, за панування в Криму татар і на тлі зростання ваги нових фортець і портових міст остаточно занепадає колись квітучий грецький поліс Херсонес, а його колишні мешканці, вірогідно, поповнюють сільські грецькі громади півострова або нові міста.

Загалом, раптова втрата статусу Візантійської феми мала руйнівні наслідки для формування ромейської людності на півострові. За умов панування різних політичних і етнічних угруповань греки змушені були гуртуватися один до одного в межах місцевих локацій, але водночас шукати прихистку в різних регіональних сил. У такий спосіб посилювалися тенденції роз'єднання християнських громад за територіальними і мовними ознаками.

Отже, у гірській Тавриді XIII–XV ст. співіснували різні культурні й мовні осередки, де поруч із греками, італійцями, тюрками, вірменами проживали навіть мішані «готалани» і власне готи. Найбільше мовне розмаїття панувало на узбережжі, де утворилися десятки самостійних фортець і, звичайно, в портових містах, відкритих для всіх впливів. Сам півострів у цей час одержує нову назву Крим (етимологія нез'ясована).

Співіснування греків з тюркськими народами доволі довго було мирним, про що свідчать середньовічні записи й переписи, де поруч стоять різні імена і

очевидна належність членів однієї родини до різних конфесій. Однак масове навернення тюркських народів Криму до ісламу у XIV ст. згодом далося взнаки.

Після загарбання півострова й знищення турками-османами в 1475 р. князівства Феодоро були витіснені також і католицькі залоги з узбережжя, й прийшла нова політика подальшої ізоляції християн від громадського життя. Усі вони (вірмени, греки, «готалани») опинилися в різних адміністративних районах Кримського ханату або Османської імперії, яка контролювала узбережжя й місто Кафу (колишню Феодосію).

Велика Константинопольська Церква продовжувала керувати православними громадами півострова, які склали низку єпархій на чолі з митрополитами: Боспорську, Херсонську, Готську, Кафську (або Кафайську), Фульську, Сугдейську. Чимало згадок залишилося в історичних документах про зв'язки цих митрополій з Вселенським патріархатом у Константинополі. Влада митрополитів опиралася на конфесійно-національну політику османів, які поклали на них повну юридичну відповідальність за так званій «мілет» як сукупність «не мусульманського» населення [6].

Грецькі мовознавці вважають період XIII–XV ст. часом активного розпаду тієї мовної єдності, яка створювалася на еллінізованих теренах у попередні століття завдяки поширеності давньогрецького койне та уніфікації граматики на основі правил Олександрійської школи. Відтак, усі новогрецькі діалекти, в тому числі й таврійські, зазвичай розглядаються як локальні відхилення від койне і як наслідок «забуття» давніх граматичних норм. Очевидно, однак, що на формування діалектів мали впливати й місцеві традиції, давніші діалектні особливості, зміни в етнічному складі населення й впливи сусідніх мов. Про складності з визначенням етнічного складу й мов населення середньовічного Криму писало багато науковців. Відтак, єдиної думки про походження кримських греків, якими ми їх знаходимо вже під кінець XVIII ст., не існує [3]. Для проведення лінгвістичних досліджень стосовно вірогідного часу їхнього утворення (відокремлення від загального стовбуру грецьких або тюркських мов) у нас не вистачає мовного матеріалу.

Очевидно, що в етногенезі таврійських ромеїв брали участь не тільки старожили з грецьких полісів, але й кочовики степів (скіфи, сармати, кумани), давні хлібороби Тавриди й навіть пізніші загарбники (гунни, готи). Що ж до мови, то неважко збагнути, що навряд чи візантійське койне було надто поширене в Тавриді, а отже пізніші кримські говірки, вірогідніше за все, є овочем природного розвитку місцевих колоніальних діалектів, а точніше тих сумішок, які утворювалися впродовж виходу старожильного населення з міст і зосередження його в сільській місцевості.

Цілком очевидна біда доби, що настала після появи татар – поступова тюркізація вже нібито еллінізованого населення. Адже ромеї все частіше були змушені вживати мову панівних народів, тобто мову сусідніх тюркських племен, носіїв кипчакських (у Надчорномор’ї) або огузьких (у Малій Азії) діалектів. Такі групи «потуречених» греків або інших раніше еллінізованих народів стали основою для формування груп тюркомовних християн, нащадки яких проживають і нині в різних країнах. Їхня сучасна самоназва – уруми, семантично й етимологічно тотожна самоназві їхніх грекомовних сусідів – ромеїв, або румеїв, а отже їхня історична самосвідомість ототожнює обидві групи як нащадків населення Візантійської імперії. Інший погляд на походження урумів спирається на явище християнізації (очевидно, в доісламський час) тюркомовних народів: переважно половців, або куманів, а також, можливо, вже тюркизованих на той час аланів, готів та інших.

Кількість представників обох груп християн, тобто румеїв та урумів, у Криму, вірогідно, стабілізувалася десь у XVIII ст. і була приблизно рівна або з деяким перевищенням на користь тюркомовних урумів. Жили обидві громади окремо. Особливістю урумів було проживання значної їх частини, десь близько половини, у містах або передмістях. Чи не єдиною спільною рисою румеїв та урумів була православна віра, а відтак підлеглість тим самим архієреям, яких поставляв Константинополь. Первісні митрополії, з погляду мови, швидше за все, були змішані. За збігом історичних обставин уруми «не знали», що їхня мова не грецька. Тяглість культурної традиції зберігала їхню самоназву – «ромеї», але в тюркському фонетичному образі. Тому ніхто не спростовував факт належності їх до ромейської православної спільноти. Зміна мови як така не відклалася в пам’яті народу. За умов ізоляції від румеїв – носіїв грецьких діалектів, і браку лінгвістичної освіти уруми не відчували своєї засадової окремішності і рівною мірою тішилися грекоромейською ідентичністю. Архієреї та й навіть пересічне духовенство, яке розумілося на класичній грецькій мові, однаково зверхньо ставилося до місцевих говірок – байдуже грецьких або тюркських. До того ж за всіх обставин мовою спілкування з татарами й османами було якесь тюркське койне. Почуття «меншовартості» з’явиться в тюркомовних урумів значно пізніше, вже на теренах Російської імперії.

Достеменно невідомі нам, але подібні до таврійських процеси тюркізації в Малій Азії призвели до формування тамтешніх тюркомовних християн, відомих у сучасній історіографії як караманці, або караманлійці (від назви історичної області Караман). Схожі групи тюркомовних християн формувалися і в інших областях Малої Азії, на Балканах і в Кавказькому регіоні. Усі вони, подібно до урумів Криму, вважали себе «греками».

Після 1475 р. процеси тюркізації населення півострова, зокрема впливу південних огузьких діалектів, набирають обертів. Особливо це мало бути відчутно на узбережжі півострова, де панували османи. Однак, як показали дослідження ХХ ст., грекомовні села Надазов'я були засновані переважно колишніми мешканцями нібито потуреченого кримського узбережжя. Це можна пояснювати тим, що формальне османське панування не впливало на етнічні процеси серед «рая», або «мілету», до якого входили всі немусульманські народи імперії. Натомість можна припустити, що впродовж століть відбувалося певне підживлення заморських територій етнічними греками з різних регіонів колишнього «грецького світу». Новоприбульці залишалися переважно в портових містах кримського узбережжя, де розчинялися серед строкатого місцевого населення, додаючи, однак, свою мову, звички, психічні й фізичні особливості. Сучасні дослідження доводять очевидну окремішність, на жаль, уже згаслих діалектів надазовських сіл Ялта і Урзуф від решти румейських говірок. Це пояснюється тим, що ці села були засновані переселенцями з кримських одноіменних сіл, де століттями накопичувалися прибульці – носії західних новогрецьких діалектів. Цікавою видається гіпотеза про значний приплив до Криму переселенців з Криту, про що свідчать генетичні й почасти лінгвістичні дослідження.

Кінець XVI-XVII ст. – найтемніший період в історії кримських греків, хоча в нас нема підстав уважати, що десь відбувалися їхнє знищення або масове переселення, за винятком вивозу греків і вірмен з Феодосії до Константинополя після захоплення її османами. Рідкісними є свідчення і про стан церковних справ за цей період. Очевидно, що тиск татарської та османської адміністрацій на християн мав би зростати, як це відбувалося повсюди в Османській імперії. Опосередковано про це свідчать процеси перепорядкування й нарешті об'єднання всіх колишніх православних (грецьких) єпархій в одну митрополію Готії і Кафи в 1679 р. [38]. Також зникають епіграфічні записи грецькою мовою, якими рясніла Таврика упродовж минулих двох тисячоліть – населення втрачає здатність писати рідною мовою.

У вітчизняній історії кримські греки з'являються раптово 1778 р. на виконання наказу Катерини II про переселення християн із Кримського ханату до придніпрянських степів України в районі сучасних Запоріжжя й Дніпра. Там греки (власне, румеї та уруми), грузини й волохи (=молдавани або румуни) у кількості близько 18 тисяч осіб мали б створити нові культурно-економічні осередки на заміщення розігнаних імператрицею українських козаків і як природну перешкоду кримсько-татарським навалам, остання з яких була в 1769 р. Однак кримські переселенці відмовилися селитися поміж українських сіл і завдяки особистим зусиллям їхнього митрополита Ігнатія Гозадинова

(1814–1786) і, вірогідно, князя Григорія Потьомкіна (1739–1791), наміри імператриці були суттєво відкориговані.

Після низки поневірянь, пов'язаних з обранням майбутнього місця проживання, обидві кримські громади (румеї та уруми) оселилися в широкій степовій смузі від річок Берда, Каратиш, Мокрі Яли на заході до річки Кальміуса на сході і від узбережжя Азовського моря й гирла Кальміуса на півдні до річок Вовча та Осикова на півночі. Загалом у 1779–1780 рр. було засновано зо два десятки сіл і місто Маріуполь. На узбережжі Азовського моря були засновані села Урзуф і Ялта, на кордонах області на крайній півночі – Комар, Богатир, Константинополь, Улакли, на заході – Великий Янісоль і Старий Керменчик, на сході – Бешево, Стила, Каракуба, Ласпа, Карань, Чермалик, Сартана. У внутрішній частині розташувалися села Малий Керменчик, Бугас, Гнатівка, Чердакли, Старий Крим, Мангуш.

За ревізькими казками 1782 р. в селах були записані 11 533 особи і ще 2 992 в Маріуполі. Отже, втрати за чотири роки після виходу з Криму склали 4 263 людини.

Ця грецька, за російським наративом, громада, до якої влилися грузини й волохи, одержала низку привілеїв, а у 1807 р. офіційний адміністративний статус Грецької округи, якою керував Грецький суд. Усе це мало сприяти етнічній консолідації громади.

Так розпочався власне український період історії таврійських греків, які відтоді стали невід'ємною й найдавнішою часткою населення країни і вже понад дві з половиною тисяч років зберігають національну ідентичність, історичну пам'ять і тяглість своєї культури. З плином часу греки утворили десятки нових сіл, хуторів і висілків. Деякі з них довгий час залишалися «грецькими», інші згодом втрачали етнічне забарвлення через збільшення частки нових поселенців.

Кримські греки у двох субетнічних групах – румеїв та урумів, уже на час переселення були носіями майже винятково народних традицій, своєрідним культурним ізолятом серед інших грецьких народів і вже століттями не брали участі в загальногрецьких суспільних процесах. Нечисленні заїжджі до Надазов'я греки й навіть групи нових переселенців з Кавказу або Малої Азії швидко розчинялися серед сільського населення або містян Маріуполя і не мали значного впливу на місцеву традиційну культуру, яка наслідувала стародавнім звичаям і зберігала мовні особливості, які склалися ще в середньовічній Тавриді. Обидві громади – румейська та урумська, продовжувала жити окремо, майже не спілкуючись поза межами офіційних зносин. Мовою «міжгромадського» спілкування упродовж перших десяти-двадцяти років залишалося кримськотатарське койне. Пізніше

загальноприйнятною мовою стає російська в її місцевому дещо українізованому варіанті. Маріуполь від початку заселили тюркомовні уруми, колишні мешканці кримських міст Гезльов, Бахчисарай, Карасубазар тощо. Цей факт відіграв вирішальну роль у процесі подальшої етнічної історії надазовських греків, унеможливаючи їхнє об'єднання як цілісної громади. Іншими словами, не маючи власної «культурної» столиці з її «космополітичним» прошарком національної інтелігенції, румейські громади були приречені на поглиблення мовних і звичаєвих розбіжностей і консервацію локальних ідентичностей.

Окрім кримських греків на теренах Надазов'я оселялися також інші групи переселенців до Російської імперії, незрівнянно менші за кількістю. Так, уже разом із греками до Надазов'я потрапила незначна кількість грузин і волохів, які оселилися окремо, але згодом об'єдналися в селі Гнатівка й вповні «огречилися», властиво «татаризувалися», оскільки на сьогодні це урумське село. У другій половині 1820-х років до Надазов'я переїхала одна з тих понтійських громад, що тікали від османів через Кавказ. У межах Грецької округи, поміж румейських сіл вони утворили село Анадоль (тобто, «Схід»), яке згодом асимілювалося серед інших громад і сьогодні майже не відрізняється за культурою і мовою від решти румейських сіл Донецької області. Така сама доля спіткала й нащадків грецьких легіонерів («легіон імператора Миколая І»), за походженням емігрантів нової доби, які після закінчення Кримської війни 1854–1856 рр. були «винагородженні» земельними ділянками поблизу Маріуполя та Одеси. У Надазов'ї вони заснували село Георгіївка (нині – Волонтерівка). Отже, процеси етнічної консолідації громади все ж таки мали місце, але в межах і на користь тих основних двох груп, які склалися ще в Криму.

Тут треба згадати й певну кількість греків-емігрантів, які оселялися в Маріуполі за різних особистих обставин уже від часів заснування міста. Приїжджали переважно за торговими справами. Такі переселенці не відігравали значної ролі в етнічному складі громади в цілому, але сприяли утворенню в тюркомовному місті певного «еллінізованого» кола осіб, що мало значення для подальшої долі надазовської грецької людності, її самоідентифікації та неперервності зв'язків із грецьким світом.

На відміну від інших грецьких осередків України Грецька округа Надазов'я довгий час тішилася майже повною автономією, а відтак її мешканці не впливали на сусідні народи, які оселялися поруч і самі не відчували істотних впливів. Через труднощі виживання громади в першій половині ХІХ ст. греки не спромоглися освоїти надані їм землі, а відтак неосвоєні ділянки були доволі швидко роздані іншим переселенцям, в тому числі іноземним. Як наслідок, первинна етнічна «унітарність» Грецької округи була порушена, що добре

видно й на сьогоднішній мапі Надазов'я. Найближчими сусідами греків уже на середину ХІХ ст. стали німці, євреї, болгари, шведи.

Довгий період перебування поза межами історичної батьківщини в умовах обмеженості зв'язків з іншими осередками грецького світу мав наслідком утворення спочатку в Тавриді (Криму), а пізніше в Надазов'ї особливої людності, визначення й належність якої як з етнологічного, так і лінгвістичного погляду складає сьогодні неабияку наукову проблему. Як уже зазначалося, за сучасними політично-правовими оцінками і законами Грецької Республіки всі нащадки давніх греків, колишні жителі Візантійської імперії і православні вважаються за греків, або еллінів. Відтак, усі особи за умов доведення грецького походження одного з предків мають право подавати прохання про надання їм грецького громадянства. При цьому питання мови не є суттєвим для визнання факту грецького походження, але є вирішальним для набуття законного громадянства у цивільному процесі репатріації. Такий державно-правовий підхід складався поступово упродовж ХІХ–ХХ ст. і був наслідком насамперед територіальної величч елліністичних держав давнини і обмеженості грецької першодержави 1830-х років. До того ж еміграційні процеси вимивали з нової Греції велику кількість працездатного населення, частину якого бажано було повертати назад. Упродовж наступних майже 100 років грецькі уряди послідовно надавали громадянство населенню областей та островів, які «поверталися» до складу Грецького королівства, а також відчували необхідність надавати формальний прихисток окремим православним, які тікали до Греції з теренів колишньої Візантійської, а потому – Османської, імперії. Правом надання громадянства володіли й численні консульства Грецького королівства.

Однак ці правові стосунки й ставлення грецьких урядів до закордонних «греків», або діаспори, не можуть слугувати за наукові докази фактичної етнічної належності або характеру мови тієї чи іншої групи так званого «грецького» населення або діаспори. Адже в окремих випадках маємо справу з цілком самодостатніми етнічними культурами й різними мовами, часом навіть неспорідненими з грецькою і майже завжди незрозумілими для носіїв сучасної новогрецької в її літературній формі. У російських публічних наративах і постановках урядів ХVІІ–ХVІІІ ст. православні на теренах Османської імперії також часто вважалися за «греків». Відтак, у ХVІІІ–ХІХ ст. державницькі наративи Російської імперії, а потому й Греції однаково визнавали за греків ледь не всіх, хто складав відповідну «присягу» й мав бажання пристати до тих чи інших грецьких громад.

Скасування статусу Маріупольської грецької округи в 1859 р. та поступовий наступ на окремішність грецьких громад у мовно-культурній

площині сприяли подальшій асиміляції румеїв та урумів і їхньому руху в бік російської мови й культури. Особливо це відчувалося в Маріуполі, який на кінець XIX ст. перетворився в потужний торгово-промисловий центр Надазов'я. Між тим, скасування автономії Грецької округи збігається в часі з подоланням хронічної демографічної кризи, від якої десятиліттями потерпала громада. На середину XIX ст. населення Грецької округи ледь перевищувало 40 тисяч осіб, з яких близько чверті проживало в Маріуполі. Однак до кінця XIX ст. греки подвоюють кількість, хоча стрімко здають позиції у загальній кількості населення колишньої округи – їхня частка скорочується до третини. І це попри те, що кількість новозаснованих греками селищ і хуторів значно виросла і налічувала вже десятки поселень проти тих перших двадцяти, що їх були заснували греки в 1779-1780 рр. Утім, населення новоселків часто ставало змішаним. Причиною була та сама вже згадана нездатність греків обробити надані їм колись землі, а відтак продовжувалася роздача їх новоприбульцям – спочатку переважно іноземним колоністам, а потім усім бажаючим. У самому місті Маріуполі, заснованому як столиця грецької людності Надазов'я, кількість греків наприкінці XIX ст. падає до кількох відсотків, хоча сумарно залишається значною в порівнянні з кількістю греків у сільській місцевості.

За переписом 1897 р. в Надазов'ї «грецьку» мову як рідну назвали понад 83 тисячі осіб – це насамперед населення румейських та урумських сіл, а також незначна кількість міських жителів. Загальна кількість греків Надазов'я може бути встановлена лише приблизно, якщо вважати за таких цілком русифікованих румеїв та урумів, які склали не менше п'ятої частини «грецького» населення і проживали в різних містах регіону. Це дає нам кількість трохи більше за 100 тисяч. Закордонні науковці-греки, коли йде мова про грецьке населення Російської імперії напередодні I світової війни, називають числа в 500-700 тисяч, з них у Надазов'ї – до 170 тисяч осіб [55]. Це безперечно значне перебільшення, з огляду на «носіїв мов» і «свідомих» греків, але, враховуючи мішані родини й нащадків таких родин, можна з ними погодитися. Між тим, за переписом 1926 р. всіх греків у СРСР було трохи більше за 213 тисяч. Це може свідчити як про виїзд більшої частини за кордон у період 1917–1925 рр., на чому наполягають деякі дослідники, так і про свідоме приховування національності, зокрема мешканцями міст.

Про занепад і згасання місцевих «грецьких» мов науковці писали вже в середині XIX ст. Насправді ж, як показали значно пізніші дослідження, місцеві мови (або діалекти) були збережені майже незайманими до середини 1920-х років, коли з ними ознайомилися радянські науковці. Адже румеї та уруми Надазов'я понад 140 років жили традиційним селянським життям і майже не змішувалися з представниками інших народів. Винятком було місто Маріуполь,

яке на кінець XIX ст. перетворилося на інтернаціональний, а потому майже винятково російськомовний торговельно-індустріальний центр регіону.

Етнічному самозбереженню румеїв та урумів сприяли традиційна ізольованість грецьких сіл, майже натуральне й самодостатнє господарство, природна нехоть до сприйняття чужої й неспорідненої культури, якими очевидно були для них українська й російська. Нищівного вдару по ізольованості румеїв та урумів завдали політичні та економічні зміни вже XX ст.: насамперед Громадянська війна, колективізація, Голодомор та індустріалізація країни.

Утім, спочатку ніщо не передвіщувало біди. На початку XX ст. в Надазов'ї, як і повсюди, відбуваються значні соціально-політичні зрушення. Ініціативу виявляють міські «грецькі» кола, у формуванні яких значну роль відіграли греки-емігранти, котрі ніколи не втрачали живих зв'язків з балканськими, острівними або малоазійськими осередками еллінізму. Події Громадянської війни не стільки скоротили кількість греків-емігрантів у Маріуполі, скільки суттєво зміни структуру діаспори: залишилися особи «лівої» орієнтації, налаштовані на співпрацю з новою владою і народну просвіту.

Уже перші роки за нової влади завдали грекам Надазов'я значних утрат: унаслідок голоду 1921-1922 рр. померли тисячі людей, багато сіл вимирало. Утім, за «подвірним» переписом в 1923 р. на теренах Донецької губернії проживало 86 615 греків, що складало 3,43% від загальної кількості населення губернії. Греки проживали в 123 населених пунктах: 70 селах, 26 хуторах, 19 поселеннях, 5 селищах, одній слободі, одній станиці і одному колгоспі. У 12 селах чисельність громад перевищувала 3 тисячі і доходила до 4 842 осіб у Ялті. Частка греків у міському населенні губернії була загалом незначна – 6 138 людей, а більшість, природно, проживала в Маріуполі – 3 365. Зберігалася давня грецька громада в Таганрозі – 672 особи, і зростала кількість греків у Юзівці – 298. На жаль, за адміністративним поділом, який залишився у спадок від часів імперії, грецьке населення Надазов'я опинилося в різних зонах підпорядкування. Греки проживали у 39 селах у всіх 8 районах Маріупольського округу, у 21 селі в 7 районах (з 11) Юзівського округу, у 5 селах у 4 районах (з 14) Бахмутовського округу, у двох селах у двох (з 9) районах Таганрозького округу, у двох селах у двох (з 11) районах Шахтинського округу і в одному селі одного (з 10) районів Луганського округу [8]. Отже, хоча греки й займали майже ті самі землі, які були їм даровані 1779 р., але через скасування власної автономії опинилися в зонах дії різних адміністративних вертикалей і часто в стані незначної національної меншини. Пізніше це стало перешкодою для захисту національно-культурних потреб грецького населення.

Період НЕП греки зустріли схвально й трохи оговталися – давалося взнаки краще забезпечення, порівняно з українським селянством, землею і худобою. Однак ця відмінність грецького господарства виявилася недоліком під час наступу на приватну власність під час суцільної колективізації.

За переписом 1926 р. в Україні (без Криму) було близько 104, 7 тисяч греків, 93 тисячі з яких проживали в сільській місцевості, тобто в Надазов'ї та Одеській області. У травні 1928 р. напередодні «великого перелому» ВУЦВК приймає постанову «Про оформлення національних грецьких регіонів на теренах Маріупольської округи». Так були створені Мангуський, Сартанський та Велико-Янісольський грецькі райони та 30 грецьких сільських національних рад, де проживало понад 105 тисяч мешканців.

У 1929–1930 рр. грецька громада втратила тисячі працюючих хазяїв, звинувачених у боротьбі з радянською владою, приховуванні збіжжя, експлуатації бідноти тощо. Разом з ними були виселені члени їхніх родин. Багато людей загинуло під час переїзду або в районах заслання. Наслідком не виваженої політики уряду і прямого геноциду став голод 1932-1933 рр. який забрав життя ще тисяч греків. На заміну померлого сільського населення України прибували тисячі переселенців з Росії. Багато з них селилися й на теренах грецького Надазов'я. Самі ж греки, тікаючи від колективізації, Голодомору й звинувачень у сепаратизмі все частіше тікали до індустріальних районів, ховаючись у масі міського пролетаріату. Так поступово змінювався етнічний склад колись грецького регіону.

Між тим, у 1926–1938 роках у Сталінській і Маріупольській округах відбувалося втілення плану «коренізації» [48] румеїв та урумів, що передбачав їхню «еллінізацію» і «татаризацію», оскільки найближчими і найспорідненішими до них були визнані греки Греції і татари Криму. Насправді ця «коренізація» обернулася на своєрідне етнічне відродження румеїв як особливої частки світового еллінізму. Важливу роль у цьому процесі відіграли згадувані емігрантські кола, які виявилися єдиними носіями новогрецької мови й культури, яких так потребувала нова освітня політика. Водночас, створення окремішньої адміністративної та освітньо-культурної інфраструктури вивільнило потужні творчі сили народу і сприяло росту національної свідомості румеїв, які, можливо, вперше усвідомили себе окремою й самодостатньою спільнотою. Схожі процеси самоідентифікації відбувалися й серед урумів. Усупереч формальним вимогам «еллінізації» і «татаризації» обидві громади почали активно відстоювати свою окремішність, право на освіту рідними мовами (румейською та урумською), створення національних культурних інститутів тощо. У цей період були проведені й перші наукові дослідження місцевих діалектів. Саме тоді було обґрунтовано доведено, що грецька

людність українського Надазов'я насправді складається з двох доволі різних і мало пов'язаних одна з одною громад. Кожна з яких, у свою чергу, поділена на селянські громади, які спілкуються окремими не завжди взаємозрозумілими діалектами. У цьому останньому вимірі надазовські греки зіставні з групами грецького населення, які формувалися в Малій Азії і в Південній Італії, починаючи з найдавніших часів – доби Великої грецької еміграції. Доля цих груп різна. Ареал проживання італійських греків значно скоротився, але грекани – так вони самі себе називають, живуть і сьогодні в кількох поселеннях, зберігаючи свою мову й звичаї. Малоазійські греки, або понтійці (самоназва – румеї), були знищені або переселені в 1915–1925 рр. внаслідок подій I світової війни і військової поразки Грецького королівства в його намаганні повернути собі «Грецький Схід» і Константинополь.

Серед історичних понтійців, які колись заселяли окремі райони Малої Азії, розрізнялися різні групи за етнічними й лінгвістичними ознаками. Насьогодні внаслідок виселення з історичних теренів більша частина понтійських громад утратила свою ідентичність, зокрема повністю згасли каппадокійські діалекти, втрачені діалекти й традиції тюркомовних караманців та інших дрібніших груп. Наразі понтійську ідентичність зберігають лише окремі громади в Грецькій Республіці й Російській Федерації (північний Кавказ, Краснодарський край). До числа понтійців дослідники зазвичай зараховують і кримських (нині – надазовських) румеїв та урумів, які й справді близькі їм за низкою ознак і генетично пов'язані скоріше з Понтом, аніж з історичною Грецією на Балканах.

На жаль, усі ці наукові висновки не ставали надбанням ані російського офіційного наративу, ані румейського. Упродовж 1926–1937 років румеї офіційно вважалися за «греків», зіпсута мова яких мала поступитися «правильній» новогрецькій мові, якій навчали в школах і низці освітніх закладів вищої ланки. Тим самим була продовжена хибна російська традиція ототожнення всіх «греків» без урахування історичного походження громад і лінгвістичних відмінностей.

Хай там як, але всі національні здобутки надазовських румеїв та урумів разом з усіма недоліками були знищені в період 1937-1938 років. Понад чотири тисячі греків були заарештовані, більшість стратили [35]. До смертельних лещат режиму потрапила більшість активістів культурного відродження: літератори, редактори, керівники просвітніх організацій, весь склад грецького театру та ін. Особливо небезпечною була емігрантська складова надазовської людності: носії новогрецької мови і власники закордонних паспортів. Головним посилом влади було нібито створення греками антирадянської організації для

відокремлення Надазов'я й виходу з СРСР [4; 21; 22; 31; 33; 35]. Відтак і тогочасні репресії проти греків увійшли в історію як «грецька операція».

Тим не менш, певне ядро національної окремішності збереглося й навіть було посилене в період виживання в роки війни 1941-1945 рр., післявоєнного голоду і продовження колгоспного закріпачення для сільського населення СРСР. Однак перетворення колгоспів на радгоспи, звільнення молоді від обов'язку працювати в колгоспах, економічний курс КПРС на подальшу індустріалізацію неодмінно вимивав з грецьких сіл найактивнішу частину населення. Більшість із них уже ніколи не поверталися до рідних осель. Як наслідок ми можемо зустріти вихідців з румейських або урумських громад ледь не в усіх куточках колишнього СРСР. Утім, якщо за центр поширення греків уважати Маріуполь, то в найближчому оточенні здавна перебували українські міста – Бахмут, Краматорськ, Слов'янськ, Донецьк, Луганськ, Харків, де й зараз існують потужні грецькі громади, об'єднані в національно-культурні товариства.

Сумнівні за своїм наповненням переписи населення 1937 і 1939 рр. показали нібито сталу кількість греків СРСР у порівнянні до переписів початку ХХ ст., що вже є негативною рисою для здорової популяції. За переписом 1959 р. в Україні було 104, 4 тисячі греків, що менше від кількості, засвідченої в 1939 р., на 23, 3 тисячі осіб, але все одно сумірне чисельності грецького населення України за переписом 1926 р. Це фактично означає поступову депопуляцію греків через низку соціальних, економічних і політичних чинників. Існували також особливі причини, через які зменшувалася кількість греків. Так, зокрема продовж доби тоталітаризму серед греків зростало небажання декларувати своє походження. Зрештою втрати грецького населення підтверджують усі офіційні переписи.

Важливо те, що впродовж перших 20 років Радянської влади відсоток греків, які називали рідною мовою один із грецьких діалектів (з урумськими) був також сталим – близько 80%. Греки, які не володіли рідними мовами, були в більшості мешканцями великих міст.

Однак пізніше асиміляційні процеси, характерні насамперед для міського населення, поступово охоплювали грецькі села. Рішучі зміни припадають на післявоєнні роки. Так, за переписом 1959 р. рідну мову знали вже лише близько 8%. Проте, це, вірогідно, хибні показники. Швидше за все, йдеться про очевидну двомовність респондентів, яка в тодішніх політичних умовах і ще живій пам'яті про репресії 1937-1938 рр. змушувала греків називати рідною мовою російську.

Наукові дослідження й діалектологічні експедиції 1950-1970 рр. у грецьких селах Надазов'я також показали значні зміни в кількості природних

носіїв мови в бік скорочення, а відтак і зростання труднощів у пошуку інформаторів. Унаслідок етносоціальних зрушень зростала й кількість голосів грецької інтелігенції за відмову від національного відродження, тобто цілковита згода з «природними процесами» і перетворенням грецької людності на «радянський народ» [45]. Почасти в цьому винна прогресуюча урбанізація Надазов'я, позаяк у містах колишні мовні й культурні розбіжності вже російськомовних румеїв та урумів втрачали всякий сенс, а родове поняття «грек» ставало лише соціальним маркером. Так відбувалося перетворення національно свідомих і територіально залежних груп румеїв та урумів на етнографічні й вже територіально незалежні групи «греків», об'єднаних міфами про спільне походження й історичну дотичність до грецької культури.

У такому вже дещо депресивному стані, з погляду демографії та етнографії, стані грецькі села перебували до кінця 1980-х років, коли всі колишні соціально-етнічні заборони були зруйновані і перед ними раптом відкрилися нові перспективи для національного відродження. На жаль, кількість надазовських греків на весь радянський період майже не змінилася і складала за Всесоюзним переписом 1989 р. 83 691 особу, приблизно стільки, скільки й на початку ХХ ст. Серед грецького населення СРСР надазовські греки склали 27,4%, а в Україні 75%. Понад 40% надазовських греків проживало в містах: Маріуполі, Донецьку, Макіївці, Горловці та ін. Однак частка сільського населення ще залишалася значною. На початок 1990-х років грецькі громади були зареєстровані в 24 міських радах і 18 районах Донецької області. Найбільші громади були в Маріуполі (24 078), Донецьку (10 328), Великоновоселківському (8 034) і Тельманівському (6 714) районі. Отже, понад чверть від загальної кількості румеїв та урумів уже проживала в Маріуполі. На жаль, як і колись в ХІХ ст., саме міські греки склали національну «еліту», яка єдина могла суттєво впливати на етнокультурний розвиток народу. Якщо відсутність національних рухів у ХІХ ст. можна було пояснювати лінгвістичними розбіжностями між румейськими селами і урумським містом, то в другій половині ХХ ст. проблемою стали російськомовні містяни - румеї та уруми – однаково байдужі до мови предків.

Дещо дивну сталість кількості грецького населення Надазов'я упродовж ХХ ст. (адже воно мало б зростати) можна пояснювати різними причинами. Серед них фактичні й віртуальними втрати 1914-1930-х років, викликані війнами, політикою радянської влади на селі, прямими репресіями проти греків. Тисячі румеїв та урумів за різних обставин роз'їхалися по всьому СРСР, а після 1991 р. почали виїжджати за кордон. Особливо ж багато вихідців з румейських та урумських сіл замешкало в містах і селищах сусідніх Луганської,

Херсонської, Запорізької і Дніпровської областей, а також в інших містах України.

Різні форми опитування, які проводилися з кінця 1980-х років, показують раптовий вибух «національної свідомості» після 1991 р. Так, на середину 1990-х за різними підрахунками вже до 120 тисяч мешканців Надазов'я за різних обставин називали себе греками, оскільки пошуки свого національного коріння ставали «модними» та ще й надавали певної перспективи у виїзді за кордон. Саме таке число – у «120 тисяч греків Донбасу», неодноразово лунало на популярних в 1990-і роки наукових конференціях, присвячених питанням грецької присутності в Україні. Однак і це число є лише сумірним з давніми довоєнними показниками.

З кінця 1980-х років серед усіх греків СРСР поширюється рух за збереження національної ідентичності, йдеться навіть про створення автономних республік або районів у Надазов'ї і Прикавказзі. Дискусії з цих питань тривали декілька років, але зійшли нанівець із розпадом СРСР наприкінці 1991 р. Предметами дискусій, як і колись у 1917–1920 рр., були національна ідентичність і мова. В якості об'єднуючих чинників знову пропонувалися новогрецька (елладська) ідентичність і новогрецька мова, що вочевидь суперечило історичному розвитку окремих грецьких громад і не знаходило значної підтримки в місцях компактного проживання греків-румеїв та греків-урумів. Водночас прогресуючі процеси асиміляції зрівняли колишніх румеїв та урумів у «незнанні» рідної мови (за переписом 1989 г. – лише близько 18 % назвали грецьку мову рідною), і тим самим зробили їх рівно байдужими до мовного питання грецької історії взагалі. До того ж серед ентузіастів чергової еллінізації побільшало вихідців зі змішаних родин або ж тих, у кого лише хтось один із предків був греком.

За таких умов «рідна мова» стає одним із незаперечних гасел національного відродження надазовських греків, хоча конкретне наповнення цього гасла значно різниться в залежності від осіб, які його використовують. Якщо для мешканців сіл рідна мова й до сьогодні асоціюється з місцевим побутом і фольклором, то для містян або тих, що давно проживають за межами Надазов'я, більше ваги має загальний культурологічний наратив, за яким мова греків – це грецька, а по факту – новогрецька мова Грецької Республіки. При цьому питання збереження нації теж замінюється загальними розмовами про дотичність усіх греків до світового еллінізму [44]. Це уявне спасіння в річищі віртуального еллінізму підсилюється явищем реальної інтеграції до новогрецької людності, яка формально всмоктує якусь частину греків за «законом крові». Отже, нинішні греки Надазов'я у своєму ставленні до майбутнього утворюють декілька груп з різним способом життя й баченням

етнічних перспектив. Найпершими треба назвати незначну вже кількість сільських жителів – румеїв та урумів, які в силу тяглості традицій продовжують вживати локальні діалекти і теоретично могли б стати основою для розвитку й збереження етносу в його природній, історично зумовленій формі. До таких мешканців сіл тяжіє й незначний прошарок інтелігенції, розсіяний по різних містах і селах, але об'єднаний спільними ідеями національного відродження. Саме це середовище породило видатні постаті греків-літераторів, поетів, письменників, які впродовж ХХ ст. створили всі передумови для легалізації народних діалектів і здобуття ними статусу літературних мов. На жаль, більшість грецького населення Надазов'я складає умовну етнічну групу осіб «грецького походження», які, визнаючи себе за греків і принагідно користуючись перевагами такої самоідентифікації, не мають навичок у спілкуванні рідними мовами, не планують їх вивчення і критично ставляться до перспектив їхнього відродження. Нарешті інша значна група греків це ті, які прямо зневажають рідні говірки чи то на користь поширеніших в регіоні мов – української або російської, чи то на користь новогрецької. Природно, що ми не розглядаємо ставлення до проблеми грецької людності Надазов'я тих осіб, які уникають обговорення питання про їхнє грецьке походження і взагалі не відчують себе частиною світового еллінізму.

Особи, які визнають себе за греків, а також члени їхніх родин, починаючи з кінця 1980-х років, а особливо на початку 1990-х, утворили на теренах Надазов'я значну кількість національно-культурних товариств, які опікуються питаннями мови й культури, зокрема збереження історичної спадщини й фольклору. Для більшості з них центральним керівним органом є Федерація грецьких товариств України (ФГТУ), заснована в Маріуполі в 1995 р. Позиція Федерації стосовно відродження й розвитку грецьких громад Надазов'я є, з одного боку, формально безумовно визначеною і спрямована на «всебічну їх підтримку», а з іншого – орієнтована на інтеграцію культурно-просвітницької роботи з різними інститутами Грецької Республіки, які в жодному разі не зацікавлені в збереженні ані румейської, ані урумської етнічної самосвідомості. Як наслідок відбуваються нібито підтримка рухів, направлених на самозбереження етносу, які мало-помалу згасають, і водночас активна пропаганда вивчення новогрецької мови й поширення грецької культури в невластивому для надазовських греків вимірі. Ця подвійність (на межі когнітивного дисонансу), у свою чергу, віддзеркалює саме ті розбіжності в групах надазовських греків у ставленні до питання збереження етносів, про які йшлося вище. Яка тенденція зрештою переможе, покаже майбутнє. Однак, за фінансової та політичної залежності очільників ФГТУ від емісарів Грецької Республіки неважко було передбачити, що на греків Надазов'я в недалекому

майбутньому чекала повна асиміляція. У суперечках з ФГТУ інша організація – Союз греків України з центром у Донецьку, могла б відстоювати дещо відмінну позицію, але цього теж не сталося. У Донецьку так само, як у Маріуполі, розквітла низка закладів із вивченням новогрецької мови, а проголошені дослідження діалектів згасли через брак фахівців. Чи не єдиним наслідком незгоди з політикою ФГТУ, можливо, були деякі автономістські погляди на майбутнє «грецької округи», які лунали ще в травні 1996 р. на конференції «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва» [9]. Деяка автономія у вирішенні бодай культурно-освітніх питань могла б насправді дещо змістити акценти в ділянці розвитку місцевих мов і народної культури. Натомість дедалі більша залежність освітніх процесів у Надазов'ї від політики МОН України, від «ініціатив» і діяльності ФГТУ, підпорядкованій Грецькій Республіці, і за байдужості Маріупольського Гуманітарного Університету зіграли вирішальну роль у гальмуванні руху за відродження рідних мов румеїв та урумів, а потім у повному переміщенні питання до суто теоретичної, мовознавчо-діалектологічної площини. Розуміння того, що за втратою рідних мов і традицій дуже швидко приходить згасання народів (а відтак і тих, хто живиться з «керівництва» ними), так і не дійшло до керманичів грецької людності Надазов'я.

Враховуючи значні асиміляційні процеси, виїзд на еміграцію або репатріацію, треба вважати, що сьогоднішнє число греків України в 90 тисяч – це певне кількісне і якісне «ядро» грецької людності країни. З них близько 70 тисяч греків ще донедавна формально проживала в Надазов'ї, переважно сільські мешканці грецьких сіл і греки Маріуполя. Вірогідно, що значна кількість осіб румейського, урумського або іншого «грецького» походження виїхала впродовж ХХ – початку ХХІ ст. з рідних домівок і майже втратила зв'язки з етнічним корінням. Події 2014–2023 років в черговий раз порушили грецький світ України, переформатували традиційні зв'язки між культурними осередками і національними товариствами, сприяли виїзду на еміграцію або тимчасове перебування деінде.

Так, у 2014 р. внаслідок загальних автономістських і геополітичних трендів серед населення Східної України і втручання Російської Федерації частина грецьких сіл опинилися за межами контрольованої урядом України території. Освітні, культурні та, зрештою, і будь-які інші зв'язки були припинені майже на вісім років. Діяльність грецьких товариств і питання викладання новогрецької мови в Донецьку та низці грецьких сіл вирішувалися в межах законодавства самопроголошеної Донецької народної республіки. На кінець травня 2022 р. внаслідок проведення Російською Федерацією

спеціальної воєнної операції на території України всі румейські та урумські села, а також місто Маріуполь опинилися на території ДНР.

Отже, таврійські за походженням греки становлять сьогодні найбільшу й дієвішу частину греків України й налічують до 70 000 осіб. За наслідками переселення з Криму до Надазов'я в 1778-1780 рр. таврійські греки втратили свою кримську ідентичність і на сьогодні вважаються за «надазовських» греків України. У різних історіографічних контекстах їх іменують також «маріупольськими» греками. У випадку кримських, пізніше надазовських, греків йдеться про дві засадово різні за мовою і культурою спільноти греків-урумів і греків-румеїв (ромеїв), які сформувалися в Криму не пізніше XVI ст. При цьому уруми зазвичай розглядаються як греки, що підпали під значні тюркські впливи, які призвели до зміни мови й тюркізації культури. Обидві громади ще донедавна підтримували етнічно ізольований спосіб життя й рідні мови в своїх історичних сільських осередках, сформованих ще за часів автономії 1780–1859 рр. Водночас мешканці Маріуполя значною мірою були асимільовані російською культурою вже в першій половині XIX ст. Історично обидві спільноти – уруми та румеї, складалася з носіїв кількох діалектів, характерних для окремих областей (поселень) середньовічного Криму. Коли й як утворилися ці діалекти, нам достеменно невідомо. Ще за доби грецького Просвітництва XVIII ст. церковний клір Криму намагався втримати паству в межах грецького православного простору й грецької культури. Ця тенденція почасти була збережена в XIX ст. у гаслах навчання грецької мови в національних закладах освіти. На тлі асиміляційних процесів і згасання місцевих діалектів наприкінці XIX – на початку XX ст. серед інтелігенції надазовських греків поширюється думка про, те що вони мають бути частиною сучасних їм грецької культури й мови. Водночас набувають сили внутрішні тенденції розвитку народної творчості й національної літератури. У період політики «коренізації» 1926–1938 рр. серед частини надазовських румеїв посилюється тенденція до усвідомлення себе частиною світової грецької діаспори, але водночас існує і протилежна думка, яка стверджує існування їх як окремого народу з власною мовою. Обидві тенденції були перервані репресіями 1937-1938 рр., але відновилися в 1950-1980-х роках, що зрештою викликало злет національно-культурних рухів після 1991 р. а разом і спалах за давнених мовних та етнічних суперечностей. За вже майже сто років етнологічних, антропологічних і лінгвістичних досліджень надазовських греків, до яких долучалися науковці з різних країн, були доведені, з одного боку, їхня генетична й антропологічна єдність і безсумнівна спорідненість з греками Балканського регіону та островів, а з іншого – окремішність їхньої культури й мов, які формувалися далеко від зони впливу історичної Греції і

давньогрецького койне. Сьогодні надазовські румеї та уруми, поряд з греканими Італії та понтійцями Греції й Росії є останніми ще живими нащадками давніх греків, що колись виїхали з материкової Еллади й посіяли паростки грецької культури на віддалених землях тодішньої Ойкумени.

2.2.2. Греки Криму після 1778 р.

Повертаючись до населення Кримського півострова, треба зазначити, що в 1783 р., лише через три роки після заснування Маріуполя і низки грецьких сіл, відбулася анексія Кримського ханату Росією. Відтак, для переселенців із Криму, уся ця «грецька операція» одержала поганий присмак ошукання цілого народу й свідомого позбавлення його власної батьківщини. Адже «операція» спричинила низку страждань і коштувала кримським грекам тисячі загиблих. У наступні роки лише поодиноким румеям або урумам поодиноці або невеличкими групами вдавалося повертатися назад до прабатьківських осель. Збереглося чимало свідчень про спроби повернення до Криму, затримання втікачів, покарання й повернення до Надазов'я. Такі спроби тривали до 1820-х років. Однією з легальних можливостей повернення до Криму було одержання купецького статусу й поїздки по «торговельних справах». Можливо, різке зменшення кількості осіб купецького стану в Маріуполі вже невдовзі після заснування міста пояснюється саме тим, що такі особи виїхали з міста і ніколи не повернулися.

Утім, з тих або інших причин у Криму залишилися сотні «корінних» греків, а також невеличка грецька залога російської фортеці Єні-Кале поблизу Керчі, де ще за наслідками Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р. служили греки з Архіпелагу та островів [27; 30]. Отож, загальна кількість греків у Криму на кінець XVIII ст. за переписами складала не менше 3 тисяч осіб серед 14 000 християнського населення півострова. Греки активно долучалися до відбудови культурної інфраструктури: реконструювали старі й будували нові церкви, монастирі тощо. У такий спосіб відбувалося успадкування культурних і звичаєвих традицій старожильного населення, хоча за жодних обставин уже не траплялося етнічної консолідації громад так, як це мало місце впродовж попередніх тисячоліть. Попервах, греки-старожили й новоприбулі гуртувалися навколо вцілілих церков. Одним із таких перших центрів стає Феодосія, де 1787 р. засновується кафедра вікарної Феодосійської єпархії [28].

Між тим, нові землі, захоплені Росією, вимагали термінового заселення новим православним населенням на заміну щойно виведеного з півострова. За тодішнім звичаєвим правом розпочалася «дача» земельних угідь, власники яких на свій розсуд заселяли землі чи то кріпаками, чи то вільними землеробами.

Одержували землі й деякі кримські греки – насамперед ті, що служили Російській імперії. Так почалася чергова еллінізація Криму. Більшість «нових» греків склали вихідці з Османської імперії: бунтівних регіонів Пелопоннесу й островів Архіпелагу. Значні ділянки в Криму одержав зокрема Ламбро Кацоніс (1752–1805) – герой боротьби проти османів, корсар і російський військовослужбовець [29].

У першій третині XIX ст., разом із хвилею переселенців із Балкан (албанців, болгар, гагаузів) до Надчорномор'я прибули носії північних (фракійських) новогрецьких діалектів із Румелії. Вони заснували в центральному Криму село Карачоль і низку поселень на старому тракті до Феодосії. На жаль, історія цих сільських громад ще не досліджена, мова ніколи не вивчалася. Іншим джерелом міграцій були терени Османської імперії, звідки переселялися носії понтійських діалектів. Ці хвилі міграцій з Анатолії зазвичай віддзеркалювали стан військово-політичного протистояння Росії і Туреччини, а також інших держав. Так, найбільші переселення греків до Росії відбувалися в 1820–1830 рр., у період і за наслідками війни 1854–1856 рр., в 1870-і роки і особливо вже на початку XX ст., коли розпочалися масові репресії турок проти християн. Невелика частина греків переселилася до Криму на початку XIX ст. з задунайських теренів, а також з Румелії за наслідками Балканських війн початку XX ст. Так складалася доволі строката етнічна картина Криму XIX – початку XX ст.

Треба зауважити, що до Криму як до кінцевого пункту зазвичай потрапляла менша частина з кожної з цих міграційних хвиль. Більша частина залишалася «на шляху»: в Одесі та області, на теренах Кавказу, Катеринодарського краю і Кубані. Значна частина греків-емігрантів розсіювалася також по великих містах Російської імперії і старим осередкам греків: у Ніжині, Таганрозі, Харкові, Херсоні, Миколаєві тощо. Не дивлячись на очевидну природну строкатість еміграційних хвиль і їхнє розсіювання по теренах Російської імперії греки намагалися розбудувати власну мережу торговельних і культурних зв'язків, використовуючи схильність усіх громад до збереження національної ідентичності. У цьому греки були подібні й до інших спільнот, зокрема до єврейських та вірменських, які теж жили переважно дісперсно, не засновуючи національних поселень.

На відміну від надазовських греків з їхніми двома ізольованими одна від одної й різномовними громадами, емігранти до Криму XIX ст. були в більшості носіями новогрецької культури, їхня інтелігенція від початку орієнтувалася на вже визнану культуру Грецького королівства, а відтак майже всі громади мали певне уніфіковане бачення свого майбутнього в тому, що стосувалося освіти й

культури. Утім, певна частина емігрантів з Османської імперії, подібно до урумів Надазов'я, була тюркомовною.

Загалом упродовж XIX ст. за рахунок емігрантів кількість греків у Криму невпинно зростає, але вони вже майже не засновують нових сіл, а розселяються у старих грецьких і татарських селах гірського Криму й на узбережжі Чорного моря, в Євпаторії, Севастополі, Сімферополі, Карасубазарі. Феодосії, Керчі, Ялті. Про вірогідну кількість греків Криму можна судити за різними джерелами XIX – початку XX ст. Так, зокрема до дворянських книг Таврійської губернії були внесені понад сто грецьких родів, яким вдалося ствердити в Росії своє шляхетне походження. За переписом 1897 р. в Криму проживало 17 114 греків. Через згадані еміграційні хвилі початку XX ст. й внутрішні переміщення на час I світової війни в Криму перебувало вже близько 25 тисяч греків, які мешкали в понад 90 містах і селах півострова. Найбільші громади – понад 2 тисячі осіб, проживали в Севастополі, Сімферополі, Феодосії та Ялті. За мовою вони можуть бути розподілені принаймні на п'ять груп: 1) носії умовно літературної новогрецької мови, а насправді більш-менш освічені городяни з різних областей Греції або островів, малоазійського узбережжя або осередків діаспори, 2) вихідці з Фракії, Румелії – носії північногрецьких діалектів, 3) біженці з Османської імперії, носії понтійських діалектів, 4) біженці з Османської імперії, носії тюркських діалектів, 5) носії румейських діалектів, старожили Криму або втікачі з Надазов'я. Достовірних відомостей про кількість носіїв цих мов і фактичне розселення їх по території Криму ми не маємо. Ймовірно більшість із них уже користувалася вільно й російською мовою. Можна припустити, що в окремих родинах старожильного населення Криму могли зберігатися румейські говірки. У місцях зосередження носіїв північногрецьких або понтійських діалектів спілкувалися переважно ними. Можливо, що уруми зберігали свої діалекти, оскільки в Криму ще був значним відсоток кримських татар, які спілкувалися дуже близькою мовою. Загальною рисою всіх переселенців була їхня порівняно незначна кількість – лише десятки людей, які навіть у випадку заснування окремих сіл невдовзі асимілювалися й у другому-третьому поколінні втрачали етнічні ознаки.

У період Громадянської війни і під час виходу з півострова Білої гвардії барона Врангеля значна кількість греків виїхала. Зрозуміло, однак, що тікали не всі – переважно особи зі статками, колишні власники підприємств і земельних володінь, тимчасові втікачі до Криму тощо. У 1920-1921 рр. в Криму залишалася близько 23 тисяч греків, але в 1926 вже лише 16 036 [55].

Коли йдеться про греків Криму, варто зазначити, що серед усіх греків Російської імперії завжди була значна частка тих, хто не брав російського громадянства (а пізніше й радянського). Ба більше, Грецькі консульства охоче

видавали паспорти грекам, які висловлювали бажання стати громадянами Грецького королівства. Особливо ж великим був відсоток громадян Грецького королівства серед емігрантів другої половини XIX – початку XX ст. Ця обставина відіграла негативну роль уже після встановлення радянської влади і особливо в 1937 і 1944 рр. Так, уже на 1922 р. планували вислати з Криму до 10 тисяч греків. Однак через голод 1921 р. та зміну національної політики цей план був скасований.

Під час політики «коренізації» в Кримській автономній республіці (тоді в складі РФ) греки активізувалися й створили низку громад, артелей, кооперацій і навіть Благочинну раду кримських грецьких релігійних товариств, яку обрали вірні з понад 20 грецьких парафій. 24-25 жовтня 1926 р. відбулася Перша Всекримська грецька конференція. Надалі такі конференції проходили в Балаклавському, Сімферопольському й Старо-Кримському районах. На тлі інших народів Криму питома вага греків була незначна. Так, вони хоча й проживали в 16 «грецьких» селищах, але створили лише п'ять національних сільрад, в той час, як росіяни мали 106 сільрад, а українці – шість. Натомість, як і в інших регіонах, греки посідали відчутні відсотки в керівних органах Республіки, серед самозайнятого населення, інтелігенції тощо. Не дивлячись на певний поступ і пожвавлення економічного життя тривав процес виїзду греків за кордон, якому сприяли відсутність у багатьох греків радянського громадянства і їхнє спілкування з родичами за кордоном.

Поряд із значними культурними досягненнями грецьких громад у період політики «коренізації» вже у 1929-1937 рр. відбувався зворотній процес, який розпочався з репресій проти грецьких релігійних громад і їхніх очільників. Створення в Криму колгоспів і заходи з розкуркулення були ще одним ударом по грецьких громадах. Але тікати за кордон ставало все важче. Між тим, у 1930-і роки кримських греків почали відкрито знищувати: переводили до стану «позбавленців» прав, ув'язнювали, висилали з Криму, звинувачували в шпигунстві тощо. За наслідками репресій 1937–1938 рр. понад 600 кримських греків різного стану були заарештовані, близько п'ятої частини з них розстріляні. Перепис 1939 р. показав значне зменшення числа грецького населення – до 20 652 людей, тобто за два десятиліття Радянської влади грецька людність Криму зменшилася на одну п'яту.

Попри все греки Криму активно співпрацювали з владою, брали участь у керівних органах, будували промислові підприємства. Понад 600 греків кримчан повернулися живими з війни 1941-1945 рр. 133 особи були в партизанських загонах в окупованому німцями Криму. Близько половини з них загинули. В роки окупації були спалені грецькі села Армутлук, Лаки, Пайляри, Шах-Мурза та ін.

Майже всі греки, які перебували на той час у Криму, понад 15 тисяч осіб, були депортовані 24-27 червня 1944 р. разом із болгарами, вірменами, німцями та деякими іншими народами. Цій події передувала суцільна депортація кримських татар, звинуваченими в колабораціонізмі з окупантами. Загалом в СРСР за етнічним принципом і за різних обставин у ті часи було переселено до півмільйона громадян, переважно до середньоазіатських республік «для участі в сільськогосподарських роботах». За підрахунками сучасних дослідників загальна кількість депортованих греків склала близько 20 тисяч, оскільки до вивезених в червні 1944 р. треба додати тих, що перебували в лавах Червоної Армії або в евакуації, але після закінчення війни або демобілізації змушені були їхати до місць депортації, а також понад 2 000 «інопідданих», які були депортовані за іншою статтею. Майже кожний п'ятий з «депортованих» помер у перші п'ять років заслання.

Після смерті Й. Сталіна побільшало звернень від греків стосовно повернення до Криму, оскільки їхня участь у колабораціонізмі ніколи не була доведена, а виселення мало упереджувальний характер. Однак під час розгляду справи в ЦК КПРС постало питання про неможливість повернення втраченого ними майна, домівок і компенсації інших утрат. Відтак, низка законів щодо пом'якшення стану депортованих настійливо позбавляла їх можливості повернутися додому. Кінцевий закон від 27 березня 1956 р. «Про зняття обмежень у правому становищі з греків, болгар, вірменів і членів їхніх родин, які знаходяться на спецпоселенні» [15, с. 247] прямо вказував, що зняття «обмеження по спецпоселенню не спричиняє повернення їм майна, конфіскованого при виселенні і, що вони не можуть повертатися на місце проживання в Кримську область».

Отож, післявоєнний Крим був позбавлений притаманного йому століттями населення. У перепису населення 1949 р. греки в Криму взагалі не зазначені [15, с. 154]. Це, однак, не означало, що їх і насправді не було. На півострові лишилися члени мішаних родин, їхні діти, окремі «заслужені» особи, вилучені зі списку на спецпреселення. До них додавалися й не кримські греки, які приїжджали до Криму після червня 1944 р. Треба зважати й на певну кількість «прихованих» греків, тобто осіб, які не вказували в документах своє грецьке походження. Поодиноким особам «кримського походження» з числа депортованих народів різними шляхами також вдавалося повертатися додому. На 1970 р. грецьке населення Криму складало вже 1 481 особу, з них 74,5% були городянами. Лише 9 січня 1974 р. був прийнятий Указ Президії ВР СРСР «Про визнання такими, що втратили силу, законодавчих актів СРСР у зв'язку з Указом Президії ВР СРСР «Про зняття обмежень у виборі місця проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян». Так була визнана

нечинною стаття 3 Указу Президії ВР СРСР від 27 березня 1956 року в частині заборони грекам, болгарам, вірменам і членам їхніх родин повертатися на місце проживання в Кримську область [15, с. 335-336]. Але й це не створювало умов для масового повернення тисяч людей, оскільки в СРСР діяли жорсткі норми прописки, особливо в містах і окремих зонах, зокрема на узбережжі Криму та в Севастополі.

За даними 1979 р., греків у Криму нараховувалося лише 1 897 людей, з них городян – 67,2%. Надалі грецьке населення Криму поповнювалося переважно за рахунок природних міграційних процесів у СРСР, возз'єднання родин і природного приросту населення. У 1989 р. на півострові проживало вже 2 684 осіб грецької національності (67,8% – городяни) [10]. Невелика швидкість росту грецького населення, порівняно до кількості виселених у 1944–1947 рр., пояснюється насамперед формальним характером дозволу на повернення до Криму. Насправді влада чинила опір усім бажаючим повернутися. Ще 13 червня 1991 р., напередодні краху СРСР, до республіканських, крайових й обласних комітетів КППС був спрямований секретний лист ЦК КППС, у якому пропонувалося блокувати щойно прийнятий закон «Про реабілітацію репресованих народів» [16].

Відтак, дякуючи «зусиллям» влади, етнічна ситуація в Криму після 1944 р. радикально змінилася: відійшли в минуле грецькі села й колись потужні міські громади, об'єднані спільною мовою, схожими традиціями та історичною пам'яттю. «Нове» грецьке населення проживало дисперсно і не мало законних можливостей для об'єднання навіть за умов «етнічної» спорідненості.

Однак згодом притаманні грекам почуття культурної та мовної єдності даються взнаки і вже з середини 1980-х років розпочинаються спроби формалізації нових грецьких громад Криму. Цьому сприяє й політика «перебудови», й голоси греків лунають усе частіше разом із голосами інших національних меншин СРСР. На кінець 1980-х по всій країні проходить хвиля заснування національно-культурних товариств. У Криму одним із перших у січні 1990 р. було створено грецьке національно-культурне товариство «Товариство радянських греків». Між тим, питання про депортовані народи набуває дедалі більшого політичного забарвлення, але після 1991 р. справи його вирішення лягають вже на Незалежні держави. Так, 15 червня 1992 р. при Раді міністрів Криму було створено спеціалізований орган – «Управління зі справ депортованих вірменів, болгар, греків і німців», для вирішення всіх питань, пов'язаних з організацією повернення, розселення і облаштування. У липні 1992 р. Управління подало до Ради міністрів Криму «Схему розселення депортованих вірменів, болгар, греків і німців у Криму з 1992 р. по 2000 р. включно», відповідно до якої передбачалося повернення на батьківщину 20 600 кримських

греків. Як бачимо, це число мало б охопити не лише всіх депортованих, які ще залишилися живими, але й їхніх нащадків.

Паралельно продовжувалися й внутрішні процеси консолідації греків у формі громадських товариств або об'єднань. Так, у 1993 р. постановою колегії Управління юстиції Ради міністрів АРК було офіційно зареєстроване Кримське Республіканське культурно-освітнє товариство греків. 10 жовтня 1995 р. його перетворили на Федерацію греків Криму.

Між тим, далекоглядні плани й сподівання керманічей грецького руху й кримських політиків не виправдалися. Повернення в передбачуваних масштабах не відбувалося взагалі або набувало зовсім іншого виміру. Головні причини відмови від «репатріації» були матеріального характеру: ніхто в Криму не чекав на греків, не було підготовлених земель, як це було за Російської імперії, не було житла для містян, не було навіть допомоги на переїзд. Не було й мови про відшкодування збитків або повернення конфіскованої нерухомості. Управління складало списки бажаючих повернутися, ті чекали на вирішення справи, а між тим економічні негаразди в республіках колишнього СРСР зводили нанівець усі обіцянки відповідних комітетів і комісій.

Як наслідок, поверталися одиниці. Але й серед них вагому частку складали ті, хто вирішив таким чином скористатися зі своєї належності до грецької національності для подальшого переїзду до Грецької Республіки. Зробити це через низку представників консульської служби Грецької Республіки в Україні здавалося простіше. На середину 1990-х років кількість греків, які повертаються до Криму, стає рівною кількості нових емігрантів з Криму до Греції, а відтак грецька громада півострова майже не зростає.

Разом із тим, унаслідок грузино-абхазького конфлікту, громадянських протистоянь і загалом вибухонебезпечних стосунків між країнами Кавказького регіону в 1990-і роки до Криму прибуває значна кількість греків Кавказу. Так поступово створюється нова грецька людність у Криму, в якій гору беруть особи понтійського походження. Але тепер майже всі греки Криму проживають дисперсно, не складаючи традиційних родових або мовних об'єднань. Винятками є село Чернопілля (колишне Карачоль) Білогірського району, куди повернулися декілька сімей давніх його мешканців, та окремі поселення кавказьких урумів. Те, що більшість греків нині проживають у містах, також не сприяє збереженню етнічних і мовних відмінностей.

Між тим, по всіх містах і селах Криму в 1990-і роки продовжується організація греків у національно-культурні товариства, які налагоджують прямі зв'язки з Грецькою Республікою. Етнічний склад товариств – строкатий, що віддзеркалює новий етап формування й стану національної свідомості.

Головним вектором стає самоідентифікація особи та її орієнтація на грецьку культуру взагалі і новогрецьку мову як засіб долучення до неї. До грецьких товариств охоче приймають членів родин греків і загалом усіх бажаючих: «філелінів» і «співчуваючих» грецькій ідеї. Такий підхід схвалюють і власне грецькі куратори товариств – представники Грецької Республіки, адже це за всіх обставин їхньою метою є поширенням новогрецької культури й мови. Старий філогенетичний або лінгвістичний підхід до складу громад утрачає сенс, оскільки лише близько чверті греків декларують грецьку мову як рідну. Для решти рідною мовою є російська, в поодиноких випадках грузинська або інші мови народів СРСР. При глибшому розгляді тих, хто називає рідною мовою грецьку, неважко впевнитися, що в більшості випадків це рефлексія національних почуттів, а не ствердження про знання мови. До того ж, як уже було зазначено, тюркомовні уруми теж вважають свою мову грецькою, а понтійські говірки є лише спорідненими новогрецькій і мали б рахуватися як інша мова.

На тлі згасання історичних етнічних та мовних розбіжностей набувають ваги різноманітні заходи з поширення в Криму грецької культури, давньогрецької та новогрецької мови у вигляді конкурсів, олімпіад, заснування відповідних центрів, гуртків тощо. У Керчі започатковують традицію «Боспорських агонів», у яких беруть участь театральні колективи різних країн. Уже з кінця ХХ ст. колишнє грецьке село Карачоль, а тепер Чорнопілля, стає відомим як центр щорічного святкування кримськими греками релігійного насаперед свята в день св. Георгія.

Більшість грецьких громад Криму на початок ХХ ст. входила до Федерації грецьких товариств України. Як і повсюди в Україні, об'єднуючим гаслом усіх греків Криму була орієнтація на сучасну Грецьку Республіку, новогрецьку мову й спільну елліністичну спадщину. Навесні 2014 р. відбувається анексія Криму Російською Федерацією і діяльність грецьких товариств підпадає під норми дії законів РФ.

Отже, у Криму після виходу християнського населення в 1778 р. залишилися нечисленні дисперсні групи старожильного населення, яке вже не спромоглося надалі зберігати етнічні й мовні особливості. Водночас, старожили сприяли тяглоті присутності грецької культури на півострові, позаяк до них тулилися нові емігранти й внутрішні переселенці, які облаштовувалися в Криму. Упродовж ХІХ ст. кількість греків Криму невпинно зростає за рахунок переселенців з Османської імперії, але більшість з них розміщується в містах, не утворюючи консолідованих етнічних громад. Лише поодинокі громади мігрантів з Балканського регіону і Понту створюють окремі грецькі села. У першій чверті ХХ ст. кількість греків Криму досягає піку й складає близько

25 000 осіб, не дивлячись на значний відток греків у період 1919–1921 рр. У 1924–1937 рр. на тлі політики «коренізації» в Криму існувало 5 національних сілрад, а греки в цілому активно долучалися до соціалістичного будівництва. У 1944–1947 рр. з Криму до віддалених районів СРСР були депортовані близько 20 000 греків. Формальне скасування наслідків депортації в 1956 р. тривалий час не надавало можливості їм повертатися до Криму. У 1944–1991 рр. у Криму формується «нове» грецьке населення, значну частку якого складають особи понтійського походження. З кінця 1980-х – на початку 1990-х років кримські греки об'єднуються в низку національно-культурних товариств. Водночас, з кінця 1980-х років посилюються тенденції до виїзду греків СРСР до Грецької Республіки. Це врівноважує зміни в кількості греків на півострові і перешкоджає формуванню громад на етнічних засадах. Після 1991 р. з'явилися законні можливості для депортованих греків та їхніх нащадків повернутися до Криму, але через низку об'єктивних обставин лише незначна частина депортованих скористалася можливостями повернення. Внаслідок політичної нестабільності в Кавказькому регіоні у 1990-і роки до Криму прибуває вагома кількість понтійських греків. Так, поступово формується нова грецька людність півострова. На початок 2000-х років кількість греків Криму становила понад 4 000 осіб, переважно мешканців міст. Активна частина громадян грецького походження була об'єднана в національно-культурні товариства, які входили до Федерації грецьких товариств Криму або ФГТУ. З 2014 р. греки Криму опинилися в складі РФ.

2.2.3. Греки інших регіонів України

Інші групи греків України формувалися впродовж XVI–XIX ст. на індивідуально-професійних засадах внаслідок торговельної експансії, потужних еміграційних процесів або приватного підприємництва балканських, острівних і малоазійських греків. Найвідоміші грецькі осередки були у Замості, Кам'янці Подільському, Львові, Ніжині, Києві, Могильові-Подільському, Фортеці св. Єлисавети, Полтаві, Ромнах, Миколаєві, Херсоні тощо. Зазвичай, в усіх містах формувалися дві нерівні групи греків: тих, що осідали на постійне проживання, одружувалися й поступово вливалися в загальноміське життя («осілі» греки), і тих, що перебували тимчасово по торговельних справах («приїжджі»). Осілі в українських містах греки доволі швидко розчинялися серед міського населення, хоча тривалий час зберігали формальну або звичаєву окремішність у вигляді національних громад переважно заради одержання суспільних привілеїв. Усі вони інтегрувалися до жорстко диференційованого суспільства Речі Посполитої, гетьманської України і, пізніше, Російської імперії, де існувало два

виразних шари населення: оподатковані селяни, міщани і купецтво, і неоподатковані шляхта (дворянство) і духовенство. Отже, головні питання, які турбували греків на українських теренах полягали у визначенні їхнього статусу, форм і обсягів оподаткування їхньої діяльності і майна, набування майна й прав вільного пересування й торгівлі, організації незалежних церковних парафій тощо.

Львів

Давня грецька громада міста Львова ніколи не набувала ознак національного формату, перебувала в складі православного населення Речі Посполитої і разом із ним відстоювала свої конфесійні права в боротьбі з католицизмом. Звідси, з одного боку, залученість західно-українських греків до активної участі в церковних братствах XVI–XVII ст., а відтак велика роль окремих осіб у розбудові православної культури, а з іншого боку – виразна тенденція пристати до польсько-католицької традиції і набути вигіднішого соціального статусу. Як наслідок, нібито потужна, але неформалізована грецька громада Львова на початок XVIII ст. розчиняється серед місцевого населення, найзаможніші греки полонізуються. Така сама доля спіткала й менші громади Західної України.

Звичайно, досліджуючи західноукраїнські грецькі громади, треба брати до уваги зміни геополітичного й економічного характеру, які на середину XVII ст. вже не сприяли розширенню торговельної діяльності греків у Речі Посполитій [20]. За етнічними характеристиками західноукраїнські і зокрема львівські греки були значною мірою «столичними» (царгородськими) та «острівними», адже возили вино й різні супутні товари з Криту, Хіосу та інших островів.

Сучасна грецька громада м. Львова формувалася вже після 1945 р. за рахунок внутрішніх міграцій в СРСР. Як і майже повсюди в грецьких громадах СРСР, у ній значною є частка понтійських греків, нащадків міграційних хвиль з теренів Османської імперії. Окрім понтійців до громади входять нащадки греків Надазов'я, вихідці з емігрантських родин тощо. Незначна кількість греків інших міст Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей беруть участь разом із львів'янами в роботі Західноукраїнського національно-культурного товариства імені Костянтина Корнякта.

Ніжин

Найвідомішою серед грецьких громад України XVII–XIX ст. була грецька громада Ніжина, яка проіснувала у формі Грецького братства, а пізніше – Грецького магістрату, з 1686 по 1872 р., але й навіть потому намагалася втримуватися в суспільному просторі міста в якості «Грецького товариства». Подібне Братство задля одержання привілеїв намагалися створити в 1772 р. й греки Фортеці св. Лисавети, але згодом роз’їхалися по інших містах, Ніженські греки користувалися в Російській імперії особливим статусом – «ніжинський грек», який надавав їм суттєвих переваг у стосунках з місцевими адміністраціями. За етнічними складом Ніжинське братство було неоднорідним, але більшість складала мігранти з західних і північних областей грецької частини Балканського півострова: Епіру, Фессалії, Македонії, Румелії. Поодинокі торговці прибували з Малоазійських регіонів або островів [46]. Отже, за мовними характеристиками майже всі вони були носіями балканських новогрецьких діалектів, а у випадку «освічених» осіб – розумілися в тогочасній книжній мові. Частка «негреків» – вихідців зі слов’янських і романських регіонів Балкан була незначною. В поодиноких випадках до Братства першої половини XVIII ст. приймали також похрещених турків, персів і навіть українців. Розквіт Братства як наслідок розширення грецької торговельної мережі припадає на кінець XVIII – початок XIX ст. Ніжин перетворюється «грецьке» місто, в якому повсякчас перебуває до кількох тисяч балакучих і яскравих греків. Грецький квартал міста нараховує понад 100 кам’яниць: церкви з дзвіницею, приватні будинки, крамниці, кав’ярні і навіть шпиталь і грецька аптека.

Через низку обставин із плином часу Ніжинське братство занепадає і більшість «ніжинських греків» упродовж XIX ст. асимілюється або інтегруються до грецьких спільнот Одеси, Миколаєва, Херсона, Таганрога, Бердянська, а також столичних міст: Києва, Москви, Санкт-Петербурга. У самому ж Ніжині нагадуванням про грецьке походження мешканців слугують лише декілька десятків характерних грецьких прізвищ, носії яких ніяк не вирізняються серед решти українців.

На початку XX ст. й навіть за перших років Радянської влади греки Ніжина – трохи більше 100 осіб, з яких лише 19 назвали в 1926 р. рідною мовою грецьку, намагаються зберегти ідентичність у формі громадського або парафіяльного об’єднання. Руйнація комплексу грецьких храмів і ліквідація «товариства греків» у 1929 р. надовго кладуть край національним ідеям. Однак ремісничо-торговельна діяльність «ніжинських греків» була відчутна в місцевому колориті Ніжина ще впродовж багатьох років. Після 1991 р., як і

повсюди в Україні, нащадки «ніжинських греків» створюють національно-культурне товариство, в якому сьогодні декілька десятків осіб стверджують своє грецьке, зокрема ніжинське, походження. Товариство шанує пам'ять братчиків XVII–XIX ст., декілька могил на старому цвинтарі і підтримує щільні зв'язки з батьківщиною багатьох «ніжинських греків» – Епіром, а також загалом з різними колами Грецької Республіки, які опікуються грецькою історичною спадщиною в Україні.

Одеса та інші міста на півдні України

З кінця XVIII ст. значна частина вже «осілих» на півночі України й Подніпров'ї греків переїжджає ближче до моря. Туди ж прямують численні нові емігранти з Османської імперії, а також переміщуються торгові зв'язки. Значна кількість греків, які прибували до Одеси, оселяється згодом поруч із містом, де після Кримської війни одержують ділянки й колишні легіонери [34]. Так утворюються грецькі громади Одеси й Одеської області, чисельність яких за різними оцінками на кінець XIX ст. складала кілька тисяч осіб [13]. За етнічними характеристиками це були балканські й румелійські греки, носії середньо- або північногрецьких діалектів, а також емігранти з Османської імперії, носії понтійських мов. Уже в першій чверті XIX ст. греки Одеси заснували Грецьке комерційне училище, а пізніше відігравали значну роль в культурно-освітньому житті міста. Центром грецької громади була Свято-Троїцька церква, де, зокрема, певний час зберігалися останки Вселенського (Константинопольського) патріарха-мученика Григорія V.

У період політики «коренізації» 1920-1930-х років національна свідомість греків Одещини була підсилена можливістю навчатися новогрецької мови й одержувати радянські газети, що їх видавали новогрецькою мовою в Ростові-на-Дону. У післявоєнні часи за доби СРСР і пізніше до Одеси як найбільшого центру півдня України прибували греки різного походження. Так складалося сучасне грецьке населення міста, в якому суттєву частку мають греки-понтійці. У 1990-і роки греки Одеси та Одеської області об'єднуються в національно-культурні товариства. Велике значення для міста має Одеська філія Фонду Грецької культури, заснована в 1994 р. в історичному будинку на Грецькій площі (або Червоний провулок), де в 1814 р. відбувалися засідання товариства «Філікі етерія». У будинку розташовані музей «Філікі етерія», чудова бібліотека, працюють курси новогрецької мови.

Упродовж другої половини XVIII – XIX ст. менші за кількістю грецькі громади формувалися в усіх містах узбережжя Чорного та Азовського, а також у низці міст південного Подніпров'я. Першими звичайно осідали балкансько-

архіпелазькі греки, які користувалися пільгами, дарованими грекам після російсько-турецької війни 1772–1774 рр. Пізніше до них доєднувалися наступні переселенці. Так виникали неформальні громади, для яких головним об'єднуючим центром були грецькі церкви, які греки будували всюди, де була можливість, і до яких намагалися залучити грецьких священників. За рахунок біженців з малоазійських теренів Османської імперії поступово зростала частка носіїв понтійських мов, але в містах вони розчинялися серед інших греків. Разом із тим, унаслідок асиміляційних процесів і мішаних шлюбів міські громади греків швидко втрачали етнічні характеристики першоприбульців і приставали до загальногрецького культурного й мовного просторів. Залученню міського грецького населення до тогочасної грецької культури сприяли грецькі священнослужителі, а пізніше діяльність грецьких консульств, які Грецьке королівство відкривало ледь не в усіх містах півдня України. Найчисленніші грецькі громади намагалися підтримувати заклади з навчанням грецької мови. Це також сприяло єднанню на основі загальногрецьких культурологічних дискурсів. За радянської доби міські греки півдня України виявилися найменш захищеними від впливів місцевого середовища. Негативу додавало й грецьке громадянство, яке зберігала значна кількість емігрантів. У період 1920-1930-х років саме південні райони давали значний відтік греків на еміграцію, зокрема після поразки Білої гвардії та відходу військ Антанти, зокрема грецьких загонів. У післявоєнні роки спротив асиміляційним процесам залежав від згуртованості громад, якої в міських греків не було. Відтак латентна грецька ідентичність зберігалася в родинному колі і далася взнаки вже після 1991 р., коли значна кількість греків південних регіонів України вирішила пошукати долі на теренах Грецької Республіки. Тим не менше, немала частина греків і досі проживає не тільки у великих містах Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, але й в малих містечках і селах, де колись осіли їхні пращури. Активісти грецького руху об'єднані в місцеві національно-культурні товариства в складі ФГТУ.

Отже, грецькі громади в містах України формувалися, починаючи з XVI–XVII ст. за рахунок торгової експансії підприємців з теренів Османської імперії. За етнічними характеристиками це були переважно балканські, румелійські греки, а також вихідці з великих міських центрів імперії. Внаслідок геополітичних та економічних змін у XVIII–XIX ст. виникають грецькі осередки в містах Чорноморсько-Азовської зони, Подніпров'я, у великих містах. Низка грецьких громад була заснована дякуючи зусиллям священнослужителів, які будували церкви або монастирі, служили в Російській імперії або прибували «на покій». Так створювалися грецькі осередки в Києві, фортеці св. Лисавети, Полтаві, Катеринославі, Таганрозі, Харкові, Херсоні. Повсюди, де оселяються греки, вони підпадають під дію асиміляційних

процесів і попри всі намагання окремих активістів і створення церковних або освітніх інститутів уже в другому поколінні кількість носіїв рідної мови значно меншає. Ще на початку XVIII ст. повністю асимільовані були греки Львова, значної асиміляції зазнавали грецькі громади Києва, Ніжина, Херсона, Миколаєва, Одеси. У грецьких міських громадах України діють дві різноспрямовані тенденції. З одного боку, відбувається стрімка асиміляція і розчинення греків серед місцевого населення – звідси «грецьке коріння» багатьох славетних українців (Леся Українка, Володимир Вернадський, Сергій Корольов та багато інших). А з іншого – тенденція до формалізації активних членів громади у вигляді благодійних, просвітних та інших товариств. Традиційними центрами впливу залишаються грецькі церкви Києва, Ніжина, Одеси та інших міст. Внаслідок російсько-турецьких війн до старих міських громад упродовж XIX – початку XX ст. додаються тисячі біженців з Османської імперії, носії понтійських мов. Понтійська складова громад, значна серед греків Передкавказзя, Грузії, Вірменії та Азербайджану, не була так відчутна в містах на українських теренах. На початок XX ст. греки склали кількісно незначний але відчутний відсоток у міських культурах півдня України і великих міст. Значна кількість греків проживала за «грецькими» або «турецькими» паспортами. З етнічного та культурологічного погляду міські громади греків були типовими діаспорними утвореннями, в яких гору брала загальногрецька ідентичність з її гаслами віри, мови й боротьби за визволення загарбаних турками територій. Локальні мовні й звичаєві розбіжності не були суттєвими для гуртування на теренах «чужини» в умовах захисту етнічних або корпоративних інтересів. У період Громадянської війни й голоду 1921 р. багато міських греків тікає до Грецького королівства або на Захід. Особливо масовий характер мав виїзд греків із південних областей, де перебували війська Антанти. Процес репатріації тривав і надалі. Під час НЕП і політики «коренізації» міські греки створюють національно-культурні й просвітні товариства, активно працюють у Балканських клубах, Домах Сходу тощо. Проте після низки «антиклерикальних кампаній», пошуку «грецьких шпигунів», згортання політики «коренізації», репресій 1937-1938 рр. і депортації з Криму 1944 р. визнання себе за грека стає інколи небезпечним і певна кількість греків приховує свою національність і навіть слов'янізує прізвища. У післявоєнний період грецька тема в СРСР вибухає через початок Громадянської війни в Греції, яку формально та ідеологічно підтримує комуністична пропаганда. Війна продовжується до осені 1949 р., коли десятки тисяч балканських греків виходять через західні кордони Греції до країн соціалістичного табору. В СРСР грекам політемігрантам надають низку привілеїв і дозволяють організувати осередок у Ташкенті. Однак чимало їх розсіялося по різних республіках,

зокрема по містах України. Це дещо збудило приховані грецькі кола, надало наснаги утаємниченим мріям про повернення на батьківщину – адже самі емігранти були налаштовані на швидку перемогу соціалістичних ідей по всій Європі. Більшість політемігрантів і членів їхніх родин почали виїжджати з СРСР після повалення в Греції диктатури «чорних полковників» у 1974 р. З кінця 1980-х років на тлі «перебудови» міські греки України масово об'єднуються в локальні національно-культурні товариства. При цьому формально ніде не дотримуються питання походження особи, тобто до товариств приймають усіх греків: нащадків емігрантів, понтійців, надазовських румеїв та урумів, членів їхніх родин і взагалі «співчуваючих» грецькій ідеї. Для більшості міських громад головними об'єднуючими гаслами є ознайомлення членів громад і міської спільноти з грецькою культурою, навчання новогрецької мови, збереження зв'язків із співвітчизниками тощо. Об'єднуючим і керівним органом грецьких культурних товариств є ФГТУ.

Висновки до другого розділу

Грецька людність України пройшла надзвичайно довгий історичний шлях розвитку. Чільне місце в цьому процесі посідали таврійські греки, нащадки яких утворили дві виразні групи: грекомовних румеїв і тюркомовних урумів. Обидві групи після виходу з Криму в 1778–1780 роках спромоглися втриматися на дарованих їм землях Надазов'я, зберегти особливості національної культури і рідні мови. Так утворилася грецька людність сучасної Донецької області, яка нараховує до 70 тисяч осіб. У Криму після виходу з півострова християнського населення формувалася нова грецька спільнота, до якої увійшла невелика кількість старожильного грецького населення. Це сприяло збереженню тяглості культурних традицій Криму, але нові поселення відбивали вже нові етнічні реалії. У XIX ст. в Криму виникають поселення балканських греків й понтійців, зростають міські осередки. У 1920-х роках кількість греків у Криму трохи перевищувала 20 тисяч осіб. Однак в 1944–1947 рр. усе грецьке населення Криму в кількості до 20 тисяч осіб було депортоване без права повернення і розселене по різних регіонах СРСР.

Інші грецькі громади, переважно міські, балканського або острівного походження формувалися на теренах України в XVI–XIX ст. і з плином часу втрачали національні риси, дедалі більше розчиняючись серед місцевого населення. Для більшості грецьких громад за всіх політичних обставин були характерні прагнення до набуття, а потому збереження певної станової і культурної автономії. Як наслідок у різних регіонах України впродовж століть зберігалися грецькі осередки, які за певних умов розгортали свою діяльність,

спрямовану на збереження національної пам'яті та ідентифікацію себе як частини світового еллінізму.

На теренах Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка увійшла до складу СРСР у 1922 р. греки склали загалом дуже незначний відсоток населення. Міські грецькі громади України в складі СРСР збільшувалися за рахунок переселенців з Надазов'я і внутрішніх міграцій. Найбільші громади традиційно проживали в Одесі, Миколаєві, Херсоні, але здебільшого вони були вже асимільовані і грецьку мову визнавали за рідну хіба що декілька сотень осіб. Нова влада не сприяла формалізації культурних об'єднань, адже греки зосереджувалися навколо своїх церков, акцентуючи увагу на праві мати грецькі церковні відправи, чого ніяк не заохочували більшовики. За радянської доби всі греки України зазнали великих утрат в роки громадянської війни, голоду різних років, насильницької колективізації, висилки «куркулів» та їхніх родин, політичних репресій 1937–1938 рр., депортації тощо.

У повоєнні часи внаслідок внутрішніх міграцій зменшується чисельність старих міських громад, але водночас утворюються нові, оскільки греки поширюються по всіх містах України і СРСР. Відтоді в містах зростає й частка понтійських греків. Водночас майже повністю зникають колишні міжособистісні зв'язки, так характерні для грецьких громад ХІХ – початку ХХ ст.

Різноманітні грецькі регіональні, міські, сільські національно-культурні об'єднання й товариства у своїй діяльності завжди спиралися на державні й громадські інститути. Завдяки неформальним зв'язкам між греками різного походження і діяльності активістів грецька людність зберегла історичну пам'ять і потенціал для відродження грецьких громад у традиційних місцях розселення греків і всюди, де накопичувалася достатня їх кількість. Так, уже від кінця 1980-х років у багатьох містах України починається рух за створення національно-культурних товариств на основі загальної грецької ідентичності. При цьому питання історичних ідентичностей в процесі організації сучасних міських товариств греків зазвичай не з'ясовуються. І це природно не тільки тому, що кількість бажаючих вступити до товариства обмежена, але й тому, що наразі всі історичні розбіжності між греками є справді нібито лише «історичними». Дійсно, на побутову рівні майже нема різниці між румеями або урумами Надазов'я, понтійцями або нащадками балканських емігрантів. Усі вони рівновіддалені від сучасної новогрецької мови й культури Грецької Республіки, а їхньою рідною мовою є за рідкісними винятками російська. Однак такий формальний і «поверховий» підхід до питання може ховати в собі непередбачувані наслідки, які виявляються вже під час виконання товариствами

статутних завдань, плануванні роботи й прогнозуванні майбутнього для грецької громади в цілому. Якщо придивитися до тих товариств, які співіснують в одному й тому самому місті, можна побачити низку особливостей кожного, які власне виявляються засадовими для членів товариств і заважають об'єднанню в одній організації. Проте в цьому питанні сплітаються різні чинники, ступінь і значення яких треба з'ясувати в кожному випадку окремо.

Спочатку центральним органом грецьких товариств України стає Союз греків України з осередком у Донецьку – пряма аналогія Союзу греків СРСР. Через невдоволення місцевих груп і товариств, а швидше за все, намагання маріупольських греків відокремитися від донецьких, в 1995 р. утворюється Федерація грецьких товариств України (ФГТУ). Відбувається певна конкурентна боротьба між двома угруповуваннями з характерними чварами і розбратом, апелюванням до місцевих громад і представників Грецької Республіки. Окрему позицію тримала Федерація грецьких товариств Криму.

Сьогодні майже в усіх значних містах України громадяни грецького походження гуртуються в національно-культурні товариства, які входять до Федерації грецьких товариств України. Кількість активних членів таких товариств зазвичай не перевищує декілька десятків осіб. Чи можна вважати такі товариства «грецькими громадами» є цікавим питанням. За «неформалізовані громади» можна вважати широке коло осіб, яке обертається навколо таких товариства, а також усіх греків певного міста. Однак тут треба брати до уваги, що на відміну від членів грецьких громад XVII–XIX ст. сучасні міські греки часто не знають один одного, а товариства часто перебувають в анатагоністичних стосунках. Водночас, сталою характеристикою всіх міських товариств і «громад» є спільна участь у заходах, що їх влаштовують представники Грецької Республіки з нагоди релігійних або національних свят або інших знаменних подій. Саме під час таких подій можна скласти уяву про приблизну кількість греків, осіб грецького походження й «співчуваючих» грецьким ідеям у тому чи іншому місті.

Одним із досягнень греків України в їхній діяльності є нібито реалізація права греків на освіту рідною мовою в межах громадської або державної системи освіти. Однак, як впливає з особливостей етнічного походження громад, у греків України рідною мовою можуть вважатися принаймні чотири різні літературні мови, не рахуючи діалектів. Це, очевидно, 1) новогрецька мова сучасної Грецької Республіки і, відповідно, новогрецької літератури; 2) понтійська мова, боротьба за визнання якої останнім часом має ширший громадський розголос і навіть певний успіх; 3) мова румеїв і румейської літератури 1930-х і 1960-2000-х років; і, нарешті, 4) урумська мова з урумською

літературою 1970-2000-х років і значним фольклорно-літературним спадком XVIII–XX ст.

Ці об'єктивні розбіжності за всіх інших обставин унеможлювали повноцінний освітній розвиток грецьких громад України. До 2014 р. більшість грецьких національно-культурних товариств були об'єднані в ФГТУ, але деякі зберігали вірність Союзу греків України з центром у Донецьку.

Після 2014 р. долі грецьких товариств України розійшлися. Кримські товариства влилися в грецький рух на теренах Російської Федерації. Донецький Союз греків доєднав громади тих сіл, що опинилися на окупованій території (у самопроголошеній ДНР). З 2022 року всі грецькі громади на сході України опинилися в зоні дії законів РФ.

Підсумовуючи цей розділ, треба ще раз наголосити, що без урахування особливостей конкретного історичного походження окремих греків або грецьких громад питання про надання їм прав і можливостей навчання рідної мови не може бути розв'язане з конструктивними наслідками. Будь-яке накидання «зверху» чи то рідної, чи то іноземної мови може суперечити історичній пам'яті народу, самоідентифікації його представників, зрештою історії його власної освіти, черговими марними спробам її побудувати на найприйнятніших або неприродних для громади засадах.

РОЗДІЛ 3. ГРЕЦЬКА ОСВІТА Й ШКІЛЬНИЦТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Шкільна освіта новогрецькою мовою в її народному (демотичному) варіанті, який панує в сучасному грецькому світі, з'являється на теренах України вперше лише після 1926 р. в межах реалізації урядової політики, яка в історіографії одержала умовну назву «коренізація» [50; 51]. Саме тоді мовою освіти для всіх греків СРСР була призначена новогрецька, що передбачало їх раптову «еллінізацію» всупереч місцевим традиціям і мовним особливостям громад [49]. Водночас, починати історію грецької освіти в Україні саме з цього року було б недоречно, оскільки йдеться про народ, писемність якого налічує понад три тисячі років, а культура впродовж віків слугувала взірцем для більшості сусідніх народів. До того ж сама грецька мова впродовж тисячоліть була для багатьох мов джерелом запозичення слів і висловів із найрізноманітніших сфер життя. Такі культурологічні особливості грецької цивілізації й, зокрема, стосунки греків із іншими народами в той чи інший спосіб відкладалися в історичній пам'яті й самих греків, упливали на самосвідомість народу, його самооцінку й самоідентифікацію, а відтак формували й прагнення до збереження національної освіти. Притаманне всім грекам почуття історичної єдності й тяглості культури й мови також не дозволяє нам рішуче від'єднати освітні й мовні проблеми греків ХХ-ХХІ ст. від історії їхніх предків, які жили й виживали в попередні тисячоліття.

Отже, в 1926 р. на час прийняття рішення про освіту новогрецькою мовою грецькі громади СРСР мали давні, але не завжди тотожні освітньо-культурні традиції, розмовляли низкою різних діалектів, плекали власні місцеві звичаї і намагалися їх захищати. Для розуміння того, які саме культурно-освітні процеси відбувалися в різних за походженням грецьких громадах упродовж ХХ ст. і як греки України поставилися до питання «еллінізації», яка мала змінити їхню національну ідентичність, треба звернутися до їхньої історії.

Питання навчання грамоті та впровадження шкільної освіти рідною мовою тісно пов'язані також із питаннями організації вищих щаблів освіти, оскільки без підготовки вчителів для навчання дітей грамоті і викладання в школах рідною мовою такі спроби будуть марними. Отже, треба буде сказати декілька слів і про організацію навчання грецької мови в цілому, залежно від конкретної епохи, існування або зони впливу тих чи інших культурно-освітніх центрів або течій.

Відповідно до хронології та етнічної історії грецьких громад на українських теренах, існування осередків грецької освіти і зони впливів грецької культури на українське суспільство побудована ця частина праці.

3.1. Культура, освіта, грамотність і шкільництво таврійсько-надазовських греків

За загальноприйнятною методологією історія таврійсько-надазовських греків (румеїв та урумів) легко розподіляється на відповідні хронологічні й цивілізаційні періоди і підперіоди: античний (полісний, елліністичний, римський), середньовічний (візантійський, тюркський, або татарський) і новий, в якому виокремлюються татаро-османський, російський та український підперіоди. Два останні теж можна розділити на низку етапів залежно від статусу грецьких громад у державі, геополітичних змін і соціальних процесів у самих громадах.

Очевидно, що навчання грецькій мові як частина освітнього процесу в тій чи іншій мірі мало існувати в Тавриді вже за античної доби в тих формах, які були прийнятними для населення давньогрецьких полісів, а надалі для громадян елліністичних держав і підданих Східної Римської імперії. Відомості про стан справ у царині освіти в таврійських грецьких колоніях доволі обмежені. Про те, що місцеві греки вміли писати й читати свідчать пам'ятки матеріальної культури, зокрема й надгробки, тисячі яких зберігаються в музеях і лапідаріях (сховищах надмогильних та інших написів на камені) Північного Причорномор'я. Залученість місцевого населення до загальногрецької (панеллінської) культури також очевидна й впливає з факту існування храмів, театрів, стадіонів, свідчень окремих давніх авторів про політичні й культурні події в грецькому Надчорномор'ї.

На загал освіта в «грецькому світі» виходила з принципів «гарного й порядного», або «калокагатії»⁴, і ставила за мету виховання всебічно гармонійної людини. Звичайно йшлося про вільних громадян і, за рідкісними винятками, лише чоловіків. Навчання було приватним і здійснювалося або вдома, або в межах приватних осередків – свого роду «авторських» шкіл. У більшості давньогрецьких полісів склалися також вузькі кола «вчених», які набували публічності, але для розуміння того, що там відбувалося, й доступу до їхніх шкіл треба була спочатку одержати елементарні знання – навчитися читати й писати, рахувати й вміти робити нескладні математичні розрахунки. Відтак, в Давній Греції квітла діяльність приватних «хатніх» учителів для молодшого, переважно, віку, які готували дітей для участі в громадському житті. Зрозуміло, що більшість молоді залишалася на нижчому рівні освіти і лише одиниці давали собі ради у вищих школах.

⁴ Καλός και αγαθός. тобто гарний і порядний.

Викладали в Греції так звані «вільні мистецтва», які утворювали (в латинській уже традиції) «трівіум» і «квадрівіум». До першого належали граматики, риторика і діалектика, до другого – арифметика, геометрія, музика і астрономія. У подальшому можна була навчатися філософії, яка насправді охоплювала велике коло тодішніх наукових знань. Як не дивно, але цей поділ значною мірою відповідає й сучасним поняттям про початкову, середню й вищу освіту. Реальне навчання вдома або в приватних школах здійснювалося у відповідності зі здібностями вчителя. Також треба додати, що елементарній арифметиці навчали вже в межах «трівіума», на рівні «середньої» ланки – у «гімнасіях», дбали також про фізичні вправи й естетичне виховання, а у «вищій» школі ще здавна виокремлювалися напрямки медицини й механіки. Отже, поділ дисциплін за назвами «вільних мистецтв» є доволі умовним і відбиває лише якісь загальні напрямки й завдання тодішньої освіти.

Безпосередніх відомостей про стан освіти в грецьких або елліністичних містах і державах Північного Причорномор'я, ми не маємо. За умовчанням треба вважати, що діти в семи-десятирічному віці мали опанувати письмо, читання і рахунок (теж літерними символами). При цьому, як усюди в грецькому світі, навчання полягало в заучуванні напам'ять великих гомерівських текстів, які водночас правили і за взірці мови, і за джерело історичних і космологічних уявлень, і за моральний кодекс громадянина. Адже мета грецької освіти – «педіа». полягала насамперед у вихованні соціально корисної і всебічно розвинутої людини. Очевидно, що за тієї рабовласницької доби скористатися з подальшого навчання могли не всі навіть вільні громадяни. Тому відсоток осіб, які могли продовжувати навчання в «гімнасіях», не міг бути великим. Свідчення про загальний рівень культури в Причорноморських містах вказує на те, що середній рівень навряд чи був набагато нижчий, аніж у метрополії. Зрозуміло, що вчитися й надалі, відвідуючи ті чи інші філософські школи, бажаючи могли лише в традиційних осередках грецької освіти, насамперед в Афінах.

Важливою рисою грецької культури в цілому була повага до освічених осіб, певна сакралізація знань як таких, що спонукало багатьох громадян до їх набуття в будь-який спосіб, а ще сприяло комерціалізації освіти, що, звичайно. мало й певні негативні наслідки.

Збережені архітектурні пам'ятки, надгробки й повідомлення сучасників засвідчують тяглість греко-римської культури в Таврії ранішньої візантійської доби й поступовий перехід її на новий цивілізаційний щабель у IV–VII ст. Характер поховань, імена перших єпископів також указують на поступову християнізацію таврійських греків і входження до нового цивілізаційного простору. Однак, зважаючи на інерцію традиційних вірувань і віддаленість від

Константинополя, треба припускати, що в Тавриці довше трималися якісь класичні риси культури, зокрема й в галузі освіти.

У перші віки християнства освіта у Візантії залишалася по суті давньогрецькою, або елліністичною. Дітей так само вчили писати, читати й перекладати або тлумачити давні тексти. Писали на дошці, а також на воскових табличках, як і в давнину. Так само читали й завчали напам'ять тексти Гомера, Есхіла, Еврипіда, Софокла та Арістофана, твори окремих філософів і риторів. З християнського скарбу, попервах, додалася лише Псалтир. Мета навчання полягала в набуванні здатності писати, читати, розуміти й перекладати давні тексти, вести бесіду, складати звернення, листи тощо. Усі мовно-літературні уроки мали, як і раніше, «інтегральний» характер, тобто на основі текстів закладалися знання з історії, географії, космології. Окремо надавали знання лише з арифметики й геометрії. Головна мета, як і в давнину, полягала у вихованні насамперед етично досконалої особистості. Звідси була велика увага до міфічних героїв і загалом до питання особистісного вибору й свободи волі. До VI ст. на візантійських теренах ще існували численні філософські школи, які власне й готували майбутніх учителів, поширюючи традиційні античні знання.

Церковні інститути довгий час не переймалися питаннями народної освіти, задаючи, однак, загальні християнські тренди на рівні держави. Велика кількість ересей, зокрема період іконоборства, спричинили консолідацію Церкви навколо певних жорстко окреслених догматів, викликали негативне ставлення до розмаїття давніх філософських шкіл і зрештою до їх повного винищення. Поступово освіта стає одноманітною за змістом, а Церква починає не тільки готувати кадри для своїх потреб, але й навчати грамоті всіх бажаючих. Однак світські школи залишаються приватними, зазвичай одноосібними, з високою платою за навчання. До школи, як це було і в давньогрецьких полісах, залучали у віці від семи років. Перше коло навчання (трівіум) могло тривати два-три роки. Це коло можна вважати за умовно обов'язкове. Після цього дитина могла вчитися й далі, але виникало питання, де й за які кошти? Для тих, хто здобув елементарні знання, існували приватні школи наступного рівня з вищою оплатою навчання. Такі школи по суті були нащадками давніх «гімнасій».

Жителі колишніх давньогрецьких полісів Тавриди через низку геополітичних причин з плином часу стають дедалі більше відчуженими від великого грецького світу Візантії. Відбувається змішування з мінливим і різномовним місцевим населенням, мають місце й природні мовні процеси. Утворення візантійської феми в IX ст. не дозволяє нам припускати про термінове введення якихось засадово високих стандартів освіти для нащадків колишніх античних колоністів і християнізованих або еллінізованих тубільців.

Швидше за все, в Таврійській фемі панували ті ж самі форми освіти, чи радше набуття грамотності, які засвідчені в усьому тодішньому світі Східної Римської імперії.

Між тим, після знищення давніх філософських шкіл і загалом геополітичних змін, яких зазнавала вся імперія, середня ланка освіти, а вища й поготів, дуже постраждали. У VIII–XI ст. уже лише декілька міст імперії могли надати можливості для суттєвого підвищення рівня знань, і насамперед Цариця міст – Константинополь.

Початкову освіту можна було здобути також при храмах і монастирях. Вона відрізнялася певним «благодійним» характером – адже церква нібито не брала грошей за навчання. Водночас, ченці й священники більше уваги приділяли релігійним текстам і вихованню швидше майбутніх священнослужителів, свідомих християн, аніж розвиткові інтелекту як такого.

Здається, що питання освіти зрештою занепокоїло візантійських урядовців, котрі відчували брак фахівців, передовсім у ділянці права. Перші «державні» світські інститути освіти другого рівня почали з'являтися в Константинополі в IX ст. завдяки особистим ініціативам імператорів. З 1045 р. й надалі в Константинополі діяв державний «університет», в якому безкоштовно викладали богословіє, право й медицину, а викладачі одержували непогану платню. До 1204 р., коли хрестоносці захопили й розграбували Константинополь, цей університет вважався за один із найкращих у Європі. На жаль, у подальшому на відновлених візантійських теренах перехід до найвищої «університетської» освіти на кшталт західноєвропейської так і не відбувся, і ромеї XIII–XV ст. дедалі частіше навчалися в Західній Європі.

Натомість, просувалася справа з навчанням при церквах або монастирях, які згодом перетворилися на єдині освітні центри імперії. Навчання загалом будувалося на тих самих принципах, що й у приватних закладах. Однак більше уваги приділяли релігійним текстам, а мета полягала в розумінні суті християнства. Вивчення класичних текстів зберігалося, але їхні герої розглядалися з християнської позиції, а самі автори як передвісники християнства.

Для розуміння феномену грецької освіти й освіченості за античної та візантійської доби треба пам'ятати, що державної або «соціально забезпеченої» початкової і середньої освіти не існувало. Водночас бажання багатьох людей набувати знання, розвинуті економічні відносини і торгові зв'язки визначали потребу в освічених особах у державних інституціях, які потребували працівників для виконання належних функцій. Відтак, складалася до певної міри комерційно збалансована система попиту й задоволення освітніх потреб за рахунок значної кількості вчителів, які працювали на різних осіб або в різних

школах, часто водночас виконуючи обов'язки державних службовців або священнослужителів.

Можна припустити, що саме в цей період сформувалася прірва між церковною і, в географічному сенсі, селянською освітою, яку здобували при церквах мешканці сіл, і між світською, яка була доступна в містах у приватних або «державних» школах. У міру скорочення візантійських теренів і особливо після загибелі Константинополя (навіть «першої» в 1204 р.) «сільська», або парафіяльна освіта, стає головною і переважно єдиною формою грецької освіти для православного населення. Збереження центрів «вищої освіти» при богословських школах уже не мало такого значення, як колись, і не дуже впливало на загальний освітній стан населення. Ця тенденція зростала в регіонах, які за різних обставин відпадали від умовного центру колишньої Візантії. Відтак, упродовж століть народи імперії мали обмежений доступ до освіти і навчання в парафіяльних школах сприймалося як природний і єдино можливий шлях до грамоти. Ця обставина зіграла негативну роль у низці осередків грецької діаспори, особливо там, де від початку не складалося коло «освічених» осіб.

За великий недолік візантійської освіти усіх шаблів вважається те, що мовою освіти була давньогрецька, хоча вже в її дещо спрощеному варіанті – сумішку аттичного діалекту з койне, на якому писали Святі Отці. У такий спосіб молоді люди засвоювали «мертву» мову, якою ніхто не спілкувався. Однак цією мовою продовжували писати богословські, наукові й літературні твори, складати вірші й листи. Забезпечуючи тяглість елліністичних традицій і безпосередній доступ до найдавніших грецьких текстів, візантійська освіта водночас збільшувала не тільки культурологічну, але й мовну прірву між освіченими та неосвіченими громадянами, що ховало в собі велику небезпеку в майбутньому.

Зосередження культурного життя майже винятково в Царгороді уже в X – на початку XIII ст. не залишає нам надії знайти свідчення про якісь виклади граматики й риторики в середньовічній Тавриці в межах її прямого підпорядкування імперії. Після 1204 р. прями зв'язки на рівні світських інституцій перериваються, і фема гине під натиском різних сил. Єдиною об'єднуючою силою залишається Велика Свята Церква, але православні ієрархи, посланці Константинопольського патріархату, поступово занурюються в боротьбу між собою за межі власних таврійських єпархій, оскільки ці межі визначали обсяги їхніх прибутків, і навряд чи думали про освіту пастви. Спільна віра лише формально утримувала конфесійну єдність ромейських громад Таврики, які вже не розуміли ані богослужбових текстів, ані мови своїх пастирів. За умовчанням вважається, що держава Феодоро, сформована в

XIV ст. в південно-західній частині Криму (район гори Мангуп), була орієнтована на Візантію. Однак більшість дослідників схиляється до думки, що населення Феодоро було нащадками готів та алан. Про освітні процеси в межах Феодоро можна судити лише за їхніми віддаленими наслідками, серед яких відсутні свідчення про готів та аланів як етнічні спільноти. Отже, діяльність парафіяльних священників із залученням населення до грецької мови, а також тиск тюркомовного середовища виявилися головними чинниками в процесі перетворення різних таврійських етнічних груп на «ромейів». Але які саме громади утворилися на території Феодоро – румейські або урумські (за сучасною термінологією), судити важко.

Османська окупація Криму в 1475 р. знищила державу Феодоро і ще більше завадила процесам об'єднання колишніх ромейів, остаточно розсіяла їх по долинах і міжгір'ях, частина з них вийшла в степову зону центрального й східного Криму, окремі громади змінили мову.

Упродовж трьох наступних століть кримські ромеї перебували в своєрідній етнічній ізоляції, розсіяні по кількох десятках дрібних сіл і православних кварталах міст. Елліністична складова їхньої культури зазнавала втрат і потерпала від різного роду трансформацій внаслідок внутрішніх і зовнішніх чинників. Завершився поділ на дві засадово різні групи: грекомовні румеї та тюркомовні уруми. Представники обох груп, як і раніше, називали і вважали себе ромеями, але вимовляли цю самоназву по-різному і вже не розуміли одне одного. Утім, здається, що спільною мовою для всіх поступова ставало кримськотатарське койне – сумішка тюркських діалектів народів, які політично панували на півострові.

Підлеглість кримських парафій Великій Святій Константинопольській Церкві й документально засвідчені зв'язки з понтійськими осередками еллінізму в Трапезунді й Синопі були швидше за все формальними й мало впливали на розвиток уже різномовних громад. Зберігаючи свою локальну ідентичність, ці громади, віддаляючись одна від одної, дедалі більше втрачали здатність бути класичними взірцями еллінізму, нести навколишньому світові якісь його ознаки. Натомість, колишні візантійці дедалі більше «татаризувалися», переймаючи звички й культуру тюркських народів, беручи мішані шлюби й використовуючи різні тюркські говірки в побутовому спілкуванні. Хіба що християнська віра залишалася непохитною, породжуючи напівміфічні перекази про нових мучеників і страстотерпців.

Єдині письмові свідчення про стан справ у грецьких громадах Тавриди XIV–XV ст., зосереджені в листах очільників церковних єпархій, але всі вони були посланцями Константинопольського патріархату, відтак їхня грамотність ніяк не ілюструє освітнього стану населення і навіть їх самих, оскільки писали

підготовлені для цього писарі. Натомість суттєві суперечки стосовно меж епархій надають привід припустити існування певних етнолінгвістичних розбіжностей між православними.

Між тим, церковний клір усіх таврійських православних храмів, включно з «чтецями» й псалтами, знався на грамоті, як цього вимагали церковні відправи, а розвиток фінансово-господарських відносин вимагав елементарного знання грамоти принаймні від більшості чоловіків. Отже, можемо припустити, що найвищий рівень грецької грамотності довго зберігався у найбільших містах – Херсонесі й Кафі (Феодосії), у Судаці (Сурожі), у генуезьких і венеціанських фортецях, а також серед правлячої верхівки держави Феодоро, яка орієнтувалася на традиційні візантійські цінності. Епіграфічні пам'ятки свідчать про досить тривале використання грецької мови для написів на могилах, але в XVI ст. ця традиція згасає, що вказує на нездатність християнських громад складати й вирізьбляти такі написи.

Очевидно, що рівень освіти в Тавриді, властиво, грамотності населення залежав винятково від особистої схильності освічених осіб, переважно священнослужителів, до навчання дітей, а надалі від кількості бажаючих одержати глибші знання. Про те, що письмених греків було чимало свідчать автентичні записи, що їх залишали читачі або парафіяни на сторінках церковних книжок. Серед найвідоміших – записи на сторінках Синаксаря з Сугдеї (Сурожа), зроблені грецькою мовою в XII–XV ст. [2] Як і повсюди в ті часи, ці записи жахливі з погляду правопису, але їхні укладачі були пересічними членами міської громади, не священнослужителями, а відтак ми можемо судити про поширення здатності записувати свої побажання або відзначати окремі події, а також про саму мову. Інші, будь-які вагомні з погляду мови, записи, які були б зроблені в Криму XII–XV ст., відсутні.

Цікавим свідченням про те, як писали в Криму в другій половині XV ст., є лист кримського хана Менглі I Гірая (1445–1515) до генуезців, написаний грецькою мовою вочевидь не тотожною тій книжній мові, якою користувалися вчені греки. Писав, зрозуміло, не хан, про якого невідомо навіть, чи володів він грецькою мовою, хоча це не є неможливим. Писар писав розмовною, тобто новогрецькою мовою, припускався деяких помилок, які можна тлумачити як «понтійські». Лист зберігається в Бібліотеці Банку Генуї і неодноразово розглядався науковцями [54].

Інші властиво кримські джерела дійшли до нас лише з початку XVIII ст. і свідчать про збереження православної християнської традиції письма й читання Євангелія та іншої богослужбової літератури, зокрема житій і повчань Святих отців. Отже, принаймні церковний клір зберігав достатній рівень освіти, аби читати сакральні тексти, записані на койне, і більш-менш розумітися на

повчань святих задля проголошення власних проповідей. Про залученість кримських священнослужителів до загального грецького православного простору свідчать і збережені фрагменти новогрецьких перекладів з архаїчної мови святоотецьких творів [39]. Грецькі ж діалекти Криму були неписемними в тому сенсі, що греки здавна писали майже винятково книжною мовою (згадаємо «мовне питання»), якою їх навчали читати й писати при церквах, єдиних тодішніх «школах», якщо взагалі коректно вживати цей термін.

Важливою особливістю церковного життя кримських єпархій була поширеність у них так званих караманлійських, або караманських, текстів, тобто тюркських текстів, записаних грецькою абеткою. Збереглися такі записи на тюркських діалектах, починаючи з початку XVIII ст., але етнічна належність тих осіб, які їх склали, невідома, а самі записи можуть відбивати більшою мірою книжну мову, аніж розмовну. Інакше кажучи, доступні нам тюркські записи XVIII–XIX ст. швидше за все відбивають літературну османську мову або кримсько-татарське койне, аніж тодішні локальні тюркські говірки [42; 43].

Отже, на початок XVIII ст. кримські греки вже широко вживали повсякденні читання з Євангелія в тюркських перекладах і жваво копіювали тексти з різних караманлійських книжкових видань [40]. Таким чином, є всі підстави вважати, що в Кримському ханаті активно формувалася особлива тюркомовна православна культура, подібна до тієї, яка вже існувала в Османській імперії – в історичній області Караман, у Константинополі й на західному узбережжі Малої Азії. Не можна сказати, що ця культура не усвідомлювала свою вторинність, або походження, від грецької, особливо ж християнської традиції, але, здається, що переклади тюркськими діалектами були єдиною можливістю її збереження. Висловлюючись у сучасних термінах, треба вважати, що за певних історичних обставин у Криму на основі місцевих тюркських діалектів відбулося формування православної християнської ідентичності, відмінної від загальногрецького загалу.

Між тим, грекомовні громади з їхніми локальними особливостями мови, тобто діалектів, теж були значною мірою позбавлені можливості розуміти Євангеліє, твори церковних письменників і загалом прийнятну в церкві або в освіченому грецькому суспільстві мову. З цього погляду і з погляду Константинопольського патріархату, не було різниці між грекомовними і тюркомовними християнами, оскільки ані перші, ані другі не розуміли мови церковних відправ і євангельських текстів. Натомість історична пам'ять, православна віра і народна мрія про визволення з-під османського ярма залишалися стрижневими для збереження грецької (ромейської) ідентичності.

На жаль, у нас не має жодного тексту, який би прямо свідчив про грецькі діалекти Криму XVI–XVIII ст. Нечисленні грецькі записи з Криму XVIII ст.

є або копіями з авторських текстів попередніх віків, або були генеровані не місцевими греками [36].

Характеристику окремих записів з тогочасного Криму ми зустрічаємо вже у Феоктиста Хартахая (1834–1880), який вкрай негативно висловлюється про стан освіти й загалом грамотності кримських греків, посилаючись на прочитані ним листи митрополита. На жаль, праці Феоктиста Хартахая позбавлені прийнятних сьогодні посилань і ми не знаємо, про які саме документи йдеться. Однак як приклад можна привести власноручні записи митрополита Готського і Кафського Гедеона († 1769), які збереглися і справді не свідчать про його здатність висловлюватися правильною грецькою мовою [36]. Проте це не є прямим свідченням про освіту кримських греків, оскільки Гедеон, як і решта архієреїв, прибув до Криму з Константинополя.

Отже, про стан освіти греків Криму ми майже нічого не знаємо. Окремі натяки на «вчителів» можна знайти в контексті феномену мучеництва ченців або й навіть пересічних православних, які постраждали в першій половині XVIII ст. за віру, властиво за передання «слова Божого. Такі розповіді й легенди поширювалися серед кримських греків, але вони не доводять факту навчання грамоті як такої. Тим не менш, архівні документи свідчать про те, що кримські греки – і румеї, і уруми, загалом були здатні читати й писати як грецькою, так і тюркськими мовами, застосовуючи грецьке письмо. Особливо важливі для нас побутові документи, складені власноруч, що вказує на поширеність грамоти й самого обігу письмових свідчень.

Про те, що в Криму була зацікавленість у вивченні давньогрецької мови, прямо свідчить унікальний переклад граматики Константина Ласкаріса (1434–1501) тюркським діалектом, яка зберігається в ІР НБУВ [36]. Граматика надійшла до нас із архівом протоієрея Трифілія Карацоглу (1728 поч. XIX ст.) [25], тобто це достовірно кримський рукопис, який виконував свою освітню функцію до переселення православних із Кримського ханату на українські терени. Граматика до певної міри двомовна, тобто грецькі класичні парадигми перекладені османською мовою середини XVIII ст. Власниками граматики були священнослужителі: невідомий нам Віссаріон і економ Готської та Кафійської єпархії Трифілій Карацоглу.

Остання відома нам рукописна пам'ятка з Криму – Молитовник, була записана в рік переселення греків із Криму – в 1778 р. Молитовник (Евхологійон) двомовний і швидше за все мовою укладача – священника, була тюркська [37]. Цей рукопис, подібно до рукописів Трифілія Карацоглу, свідчить, що грецькі священники кримських парафій були принаймні білінгвами. Усі «за посадою» мали розуміти грецькі богослужбові тексти, як публічні особи й керманічі громад – розмовляли тюркськими мовами й читали караманлійські

тексти. А ось знання ними румейських діалектів треба ставити в залежність від мови пастви і їхнього особистого походження.

Підсумовуючи наслідки татаро-османського періоду в історії греків Тавриди, який тривав з другої чверті XIII ст. майже до кінця XVIII ст., треба визнати, що грецькі громади на початок цього періоду ще не встигли досягти етнічної, мовної і культурної єдності, як це нібито передбачалося для населення візантійської провінції. Через конфесійну єдність населення гору брали елліністичні тенденції, але уніфікація гальмувалася через низку об'єктивних обставин, зокрема географічну віддаленість від центру і роздрібненість громад. З появою в Тавриді татаро-монголів, а пізніше венеціанців і генуезців, розмежування зростає через ускладненість зв'язків між колишніми візантійськими громадами в умовах ворожнечі, міжетнічних і міжконфесійних конфліктів. Утворення елліністичної держави Феодоро визначало непогані перспективи для колишніх ромеїв принаймні в сенсі майбутнього культурно-конфесійного центру для всіх греків півострова й налагодження зв'язків з Константинополем. Однак османське вторгнення в Крим остаточно знищило всі їхні сподівання й перетворило їх на ізольовану й пригноблену конфесійну групу населення – «райя». У цій складній ситуації єдиною опорою кримських греків (румеїв та урумів) була Велика Константинопольська Церква, яка зберігала всю повноту влади над ними і в такий спосіб відповідала за стан освіти й культури в громадах. Оскільки Церква не перешкоджала (або ж і не могла) консолідації тюркомовних православних в нову етнолінгвістичну спільноту – урумів, на кінець XVIII ст. стало очевидним, що колишні ромеї склали дві нові субетнічні групи. Кожна з цих груп орієнтувалася на різні писемні, культурні й літературні ідеали. При цьому орієнтація грекомовної частини православних на класичну грецьку освіту й літературу була приречена на поразку через прірву, що утворилася між новогрецькими діалектами і мовою Церкви та освіти. Для тюркомовних урумів перспективи були оптимістичнішими, оскільки їхні тюркські діалекти були ближче до літературної османської мови і подальший розвиток освіти міг би зробити їх повноцінними носіями особливої тюркомовної православної культури, як це пізніше сталося з аналогічними громадами на теренах Османської імперії. Проте це означало подальше розходження шляхів колишніх таврійських ромеїв і остаточне перетворення частини їх на тюркомовних християн-урумів. Наприкінці XVIII ст. православні румеї та уруми Криму перебували на маргінесі грецького культурного простору. Розділені на дві субетнічні групи й розпорошені в кількох десятках міст і сіл Кримського ханату і Османського вілаєту на узбережжі півострова вони, на погляд стороннього спостерігача й

зокрема російських військових та урядовців періоду Російсько-турецької війни 1771–1774 рр., ледь виживали в мусульманському середовищі й мали невеликі шанси побачити початок наступного століття.

3.2. Грецька освіта під скіпетром Російського самодержавства

Можна сказати, що «грецький проект» Катерини II, на думку деяких його виконавців, мав вивести у 1778 р. таврійських румеїв та урумів з історичного небуття й надати їм необмежені можливості для саморозвитку та ідентифікації себе як греків – частини світового еллінізму. На це сподівалися не лише окремі виконавці «грецького проекту», але й його духовні натхненники Євгеній Вулгарис (1715–1806) і Никифор Феотокіс (1731–1800). Обидва грецькі просвітителі на той час проживали в Полтаві, обіймаючи важливі церковні уряди, обидва дбали про своїх співвітчизників і сприяли облаштуванню їх у Російській імперії. Як і більшість грецьких ієрархів, вони були прибічниками повернення до архаїчної грецької мови, а отже мріяли про майбутнє свого народу, побудоване на засадах класичної освіти. Завдяки ініціативам Євгенія Вулгариса і Никифора Феотокіса у 1770-х роках були засновані Полтавська духовна семінарія, а також низка «грецьких» навчальних закладів у Полтаві, Херсоні й Санкт–Петербурзі.

У Російській імперії за звичаєвим правом і літописною традицією всі ромеї вважалися за «греків», або «гречинів», і під такими назвами зазначалися в офіційних документах. Отже, на той час ледь не всі християни Османської імперії, об'єднані в церковні парафії Великої Константинопольської Церкви, могли вважатися в Росії за греків. Питання рідної мови не було суттєвим для визначення «національності», оскільки ще не існувало й такого поняття. Натомість враховувалася локалізація походження роду й віра. Так, до прикладу, славнозвісне Ніжинське грецьке братство дотичного періоду нараховувало в своєму складі чимало етнічних болгар, сербів, молдован і навіть українців, які «огречилися» задля набуття соціальних привілеїв і вважалися за «греків» за умов свідчення «про породу».

Про розбудову майбутнього «грецького світу» на теренах Південної Росії мріяв і фактичний поводитир і останній очільник Готської і Кафської єпархії митрополит Ігнатій Гозадинов (1714–1786). Саме його волею були об'єднані кримські православні християни для виходу з півострова влітку-осені 1778 р. Виходили з десятків сіл і кількох міст. За числом священиків – 96, можна судити про кількість парафій, які зголосилися на вихід. За підрахунками науковців усього вийшло близько 18 тисяч румеїв та урумів. Разом з ними вийшли й розділили подальшу долю кілька сотень грузин і волохів. До третини

переселенців загинули під час виходу або в перші два роки поневірянь серед українських сіл, де вони чекали на остаточне рішення про надання їм земель. Упродовж 1779–1780 років усі, хто вижив, перейшли на терени Надазов'я, де й заснували місто Маріуполь і два десятки сіл.

Питання про школу в Маріуполі було не тільки актуальним, але й здавалося цілком реалістичним, принаймні для митрополита Ігнатія, який вважався за духовного очільника громади, призначив для школи приміщення й почав збирати кошти. Між тим, дітей Маріуполя навчали грамоті Константин Схоларій і афонський чернець Агатангел. На нещастя, авторитет митрополита значно підупав за роки переселення, адже за переселення на «землю обітувану» переселенці заплатили життям своїх рідних. До того ж на нових місцях був майже голий степ, відсутність лісів і важкі погодні умови не сприяли розбудові осель. Після смерті митрополита в лютому 1786 р. почалася сварка за його спадок між громадою та його небожем Іоанном Гозадиновим, зокрема за приміщення, обіцяне для школи, і вже зібрані кошти.

Про те, що школа не було порожньою мрією свідчать тогочасні документи, зокрема вітання архієпископа Катеринославського Никифора Феотокіса від 1786 р. з нагоди ще очікуваного відкриття школи, та його лист до Іоанна Гозадинова з проханням сприяти цій справі [36].

Листи архієпископа переклав урумською (швидше, тодішньою кримсько-татарською) мовою для мешканців Маріуполя економ Трифілій Карацоглу (1728 – початок ХІХ ст.) – характерна риса тогочасної лінгвістичної ситуації. Питання про відкриття школи не було остаточно закритим ще в 1789 р., але надалі звістки про долю школи перериваються. Відомо лише, що насправді перша світська школа в Маріуполі була відкрита в 1820 р. [7]. За кілька років потому відкрили й духовне училище. Як навчалися діти переселенців у всі попередні сорок років, судити важко. Ми дійсно знаємо імена маріупольських учителів перших років після переселення, але Константин Схоларій, який був і за секретаря митрополії, невдовзі виїхав до Таганрогу. Не міг надовго затриматися в місті й чернець Агафангел. Швидше за все, після смерті митрополита Ігнатія і виїзду з України Євгенія Вулгариса і Никифора Феотокіса питання школи втратило своїх найпалкіших прихильників, а паства зосередилася на питаннях виживання. Це не означає, що навчання грамоті згасло. Очевидно, що дітей навчали основам грамоти при церквах або приватно, як це й відбувалося серед греків упродовж століть. Певного негативу освітянській справі додало й те, що правонаступники митрополита Ігнатія – вікарії, мали за резиденцію Феодосію і не мали великого бажання відвідувати Маріуполь і навколишні села. Це означає, що в особі митрополита Ігнатія громада втратила останнього свідомого захисника грецької освіти, свого роду

«ідеолога», який мав певне уявлення про майбутнє, в якому освіта мала бути засадовим чинником консолідації надазовської громади і збереження грецької ідентичності.

Тим не менше, якість навчання грамоти мало бути й в Маріуполі, і навіть у деяких селах. Очевидно, що за всіх часів найвірогіднішими кандидатами на роль учителів були члени церковного кліру, а також греки-біженці або мігранти з Османської імперії. Так, тогочасні документи свідчать про приватну школу купця Кирила Попова в Маріуполі вже на початку XIX ст., але докладніших відомостей про неї ми не маємо [7]. Те, що якісь рухи в напрямку підтримки грецької освіти дійсно мали відбуватися, варто очікувати через загальну орієнтацію надазовської громади на посилення автономії. Так, ми знаємо, що в 1798 р. громада спромоглася відсунути від справ російську поліцейську залогу в Маріуполі, а з 1807 р. одержати статус автономного Грецького округу. Головним адміністративним органом округи остаточно став Грецький суд в особі виборних «засідателів».

Призабута справа з відкриттям у Маріуполі громадської школи відновилася в 1817 р., можливо, не без участі Іоанна Каподістрії (1776–1831), на той час секретаря міністерства закордонних справ і радника Олександра І. Відтак, греки одержали офіційний дозвіл на відкриття училищ. Облаштування приміщення й плата вчителям мали відбуватися коштом міської громади. Організаційні питання й збір пожертв продовжувалися декілька років через звичайні для греків особистісні непорозуміння й чвари, що викликало критику з боку російських урядовців. Зрештою Маріупольське грецьке училище було відкрито 15 вересня 1820 р.

За своїм рівнем і тодішніми освітніми стандартами це мало бути «парафіальне училище», після закінчення якого діти могли продовжувати навчання в повітових училищах. Завданням мережі парафіяльних шкіл було навчання дітей письма, читання, арифметики й Закону Божого. За рішенням місцевої громади в Маріупольському грецькому училищі мовою викладання мала бути грецька. На додаток до читання й письма викладалася історія. Навчання було безкоштовним, приймали до школи звісно тільки хлопчиків: до першого набору потрапили 30 хлопчаків. Надалі кількість учнів невпинно збільшувалася і в деякі роки сягала до 100 осіб, але загальна кількість учнів, які навчалися в школі за перші 50 років її існування, склала не більше як 2 відсотків від загальної кількості хлопчаків міста, в якому проживало від 3 до 10 (на середину XIX ст.) тисяч мешканців.

Попервах, грецька школа була однокласною з курсом навчання впродовж одного року. Пізніше школа стала двокласною з навчанням упродовж чотирьох років, а до курсу були введені російська мова (вже з 1821 р.), математика,

географія, креслення, старослов'янська мова, Закон Божий та співи. Труднощі почалися вже з перших днів існування школи. Насамперед не вистачало коштів, які міська громада не квапилася виділяти. Цим питанням переймалися «опікуни» школи з числа заможних і поважаних містян. Іншою хронічною вадою була нестача викладачів. Відтак окремі курси або предмети могли не читати роками, що провокувало питання про закриття школи. Розладу додавало й питання мови викладання. За вказівкою міністерства освіти російська мова була введена як обов'язковий предмет для всіх учнів, а з 1831 р. відкриті окремі класи з російською мовою навчання. Національно орієнтовані кола Маріуполя вбачали в цьому зазіхання на грецьку культурну автономію округи. Давалася визнаки й природна нехіть населення до вивчення додаткових іноземних мов: кількість учнів у грецьких класах була помітно більшою аніж у російських. Між тим, незнання маріупольцями російської мови вважалося великим недоліком і міністерство повсякчас тиснуло на керівництво школи з вимогою збільшити кількість годин і викладів російською мовою. З 1834 р. було навіть започатковане почергове викладання предметів грецькою та російською мовами в усіх класах училища. У 1840-х роках практикувалася «белл-ланкастерська» система освіти, яка сприяла інтернаціоналізації мовної культури в цілому. З плином часу в школі сформувалася доволі значна бібліотека для учнів і викладачів – близько тисячі книжок. На жаль, прогрецька й почасти прозахідна орієнтація навчання поступово згасали й у другій половині ХІХ ст. більшість книжок стали зайвими для вже цілком русифікованої школи.

Історія зберегла імена учителів, які були носіями грецької мови і таким чином могли здійснювати вплив на культуру місцевого населення, принаймні допоки в школі продовжувалося навчання грецької мови: Михайло Афанасійович Мазаракі (1821–1829), Петро Йорданович Яжиджи (1828–1837), Андрій Антонович Паріссі (1837–1847, 1872–1874), Сотир Петрович Йорданов (1842–1862), Миколай Костянтинович Фустері (1850–1855), Михайло Димопуло (до 1856), Марк Іванович Маріо (1868–1869) [7].

Отже, відкрита в 1820 р. в Маріуполі школа деякий час ще могла вважатися грецькою в тому сенсі, як це бачили великі просвітителі Євгеній Вулгарис і Никифор Феотокіс. Однак переїзд греків до Російської імперії і загалом початок ХІХ ст. стрімко змінили парадигму так жаданої ними «грецької освіти». Уже в проекті школи від 1786 р., який складав Никифор Феотокіс, йшлося про вивчення російської мови для грецьких дітей. З 1821 р. російська мова стає обов'язковим предметом у нібито ще «грецькій» школі. Між тим, спроба змалювати дійсний стан речей у Маріупольському грецькому училищі з погляду мови викладання викликає забагато запитань. Адже, швидше за все, діти приходили до школи зі знаннями винятково місцевих діалектів.

У випадку Маріуполя таким діалектом був навіть не румейський, близькій до новогрецької мови, а один із урумських, оскільки в місті проживали лише лічені румейські родини. Отже, викладачі-греки, які були природними носіями новогрецької мови, мали відповідні посвідчення й навіть навички стосовно викладання класичної грецької граматики, не могли вільно спілкуватися з дітьми надазовських «греків», не залучаючи мову-посередника. Водночас, цілком очевидно, що тогочасні грецькі вчителі, які одержали освіту на теренах Османської імперії, були білінгвами й носіями також тюркських діалектів, зокрема османського койне, яким спілкувалися в усіх містах на просторах імперії. Отже, треба визнати, що новогрецька мова навряд чи могла бути мовою викладання арифметики або історії впродовж першого року навчання. Які загалом наслідки мало таке опосередковане навчання? По-перше, беручи до уваги «мовне питання», ми розуміємо, що всі потенційні викладачі мали в якості дидактичних матеріалів лише класичні граматики й давні твори, а отже діти навіть з румейських родин на перших заняттях не мали жодного шансу щось зрозуміти в наданих текстах. Хоча вивчати нову для них мову звичайно могли. Можна припустити, що певні навички в розумінні нескладних грецьких текстів могли бути засвоєні вже після річного курсу елементарної граматики, а після подовження терміну навчання до чотирьох років справи з опануванням книжної грецької мови посувалися ліпше. Чи могли викладачі-греки надавати ще й якісь знання з новогрецької мови? Це залежало від їхнього ставлення до «мовного питання», особистих здібностей і бажань учнів. Очевидно, що, якщо хтось із учнів мріяв про поїздку до історичної Греції або принаймні про майбутню потребу в спілкуванні з торговими партнерами-греками, то він мав би вивчати розмовну новогрецьку «паралельно» з вивченням класичної граматики. Отже, у найкращому випадку на виході з училища в 12-13 річному віці хлопчики теоретично могли досягти певного рівня спілкування новогрецькою мовою, читати класичну літературу й, можливо, складати листи або заяви.

Чи мали такі знання новогрецької і книжної мови якийсь сенс для носіїв урумських та румейських діалектів Надазов'я в їхньому подальшому житті? Очевидно, що це давало можливість спілкування грецькою мовою з греками Османської імперії, а з 1827 р. з представниками нової Греції, хоча тюркські діалекти ще довго були прийнятнішими для взаєморозуміння. Поза цим новогрецька мова, а книжна катаревуса й поготів, залишалися академічною забавкою і свого роду компенсацією уявної історичної несправедливості в головах тих, хто наполягав на «грецькій освіті». Зрозуміло, що ні про які впливи такої освіти (беручи до уваги й кількість учнів – до 200 дітей Маріуполя у щорічному наборі) на живі румейські та урумські діалекти ці шкільні заняття

не мали. Хіба що зайшли до діалектів декілька десятків «нових» слів, переважно на лінгвістичне означення реалій спорідненого, але іншого народу. Варто зазначити, що рівно через сто років ця історія з примусової еллінізації учнів-румеїв початкової школи буде повторена радянською владою і майже з тими самими жалюгідними наслідками.

Грецькі священнослужителі після переселення до Надазов'я доволі довго намагалися триматися давнього привілею призначення священників із числа синів духовенства, відправляючи своїх дітей на навчання до російських семінарій та академій. Так підтримувався стародавній звичай передання попівства у спадок. Водночас грецьке духовенство мріяло про заснування власного училища, де діти могли би вивчати грецьку мову й долучатися до православної культури в її візантійському вимірі. Однак питання відкриття духовного училища просувалося так само повільно, як і вже зазначена організація світської школи. Нарешті зусиллями й коштом Костянтина Мурафи грецьке духовне вчилище було відкрито 2 червня 1825 р. в Сартані, румейському селищі поблизу Маріуполя. Перші роки заняття проходили в будинку, якій надав сам Костянтин Мурафа. Було набрано два підготовчі класи, подібні до тих, що були в церковнопарафіяльних училищах, які утворювали «перше» відділення. Їхні випускники переходили до іншого відділення – теж два класи, але на рівні повітового училища. Така дворівнева структура існувала до 1856 р. Більшу частину видатків училища покривала церква, але навчання було платним. Учні платили за навчання, харчування, забезпечення засобами письма, тощо. До навчання приймали переважно дітей духовенства, але могли вчитися й інші діти. В училищі викладали грецьку мову й латину, готуючи дітей до вступу в духовні семінарії [7]. У 1834 р. духовне училище було переведене до Маріуполя, але його подальша доля була дуже подібна до долі його світського «грецького» аналога.

Окрім «грецьких» за своєю громадською та етнічною природою училищ у Маріуполі та найбільших грецьких селах принаймні з початку XIX ст. існували початкові церковні й приватні школи. Подібні школи існували в усіх регіонах Російської імперії і відомі в історіографії як «неформальні, або селянські» школи. Їхні керівники або хазяї – представники місцевого духовенства, писарі, навіть відставні солдати – самотужки визначали предмети навчання й наймали вчителів або ж і самі викладали, надаючи елементарні знання. У Надазов'я таких шкіл більшає в 1820-1840-х роках. За умовчанням вважається, що принаймні в більшості цих шкіл надавалися знання з грецької мови, а вчителями часто були приїжджі греки, можливо, ті самі, що викладали в зазначених грецьких училищах. Насправді, судити про мову, перелік та якість викладання тих чи інших предметів у церковних і приватних школах дуже

важко. Так само важко судити про ступінь охоплення населення такого роду закладами. Найвірогідніше, що греки платили вчителям за надання знань і навичок, конче потрібних для виживання в умовах тодішніх економічних відносин та загальноімперської культури, а це мало або ж ніяк не було пов'язано з навчанням грецької мови. Грецьку грамоту й молитви беззаперечно вивчали при церквах, де були потрібні майбутні півчі, чтеці, диякони тощо. Так зберігався традиційний культурний осередок і можливість якось розумітися на грецьких відправах, які здійснювалися до середини 1870-х років.

У 1850-х роках, ще за автономії Грецької округи, у приватних закладах Маріуполя започатковується освіта для дівчат. Організаторами зазвичай були заможні грекині, дружини купців або чиновників. Однак навряд чи вони переймалися питаннями надання дівчатам грецької грамоти.

Беручи до уваги кількість населення Маріуполя і загалом грецької округи на середину ХІХ ст. – близько 40 тисяч осіб, можна припустити, що перелічені освітні заклади загалом задовольняли потреби греків у підтримці достатнього рівня писемності й здатності до простих арифметичних розрахунків. Бажаючі вчитися або батьки, що піклувалися про своїх дітей, мали можливість готуватися до вступу до вищих освітніх закладів. Характерними є долі видатних уроженців Надазов'я Феоктиста Хартахая (1836–1880) і Серафима Серафимова (1817–1884) [12], які народилися в румейському (Чердакли) і, відповідно, урумському (Керменчик) селах. Перший був сином дрібного чиновника, а другий походив із священницької родини. Це не завадило обом здобувати вищу освіту, а потому довго й плідно працювати на ниві російського просвітництва.

За таких умів поступове зросійщення округи було справою лише часу. Адже з викладанням російської мови «кадрового» питання в Надазов'ї не виникало, в той час як із викладанням грецької мови школи дедалі частіше зазнавали повної невдачі. У межах Російської імперії вчителів грецької мови формально могли готувати Духовні академії Києва, Москви, Харкова і Санкт-Петербурга, а також деякі семінарії, якщо там на цей час були відповідні курси. Але чи були охочі до праці в школах Маріуполя? Зауважу, що ті самі труднощі виникли майже в цей самий час у низці інших закладів імперії з незрівнянно вищим статусом: у Ліцеї (Гімназії) князя Безбородька і в Олександрівському грецькому училищі в Ніжині, в Комерційних школах Одеси й Таганрога тощо. Ентузіасти освітянської справи, які традиційно шукали порятунку або щастя в Російській імперії, тікаючи з османських теренів або Грецького королівства, стикалися в Росії з заборонаю викладати в школах без відповідних документів. Лише одиниці з них в той чи інший спосіб влаштувалися на роботу.

Чи варто при такій хронічній нестачі викладачів у місті ставити питання про можливість регулярного викладання грецької грамоти в румейських та урумських селах Маріупольської округи? Очевидно, що знання грецької грамоти у селах невпинно згасали.

Про практичні наслідки «грецької» або «російської» освіти серед греків Надазов'я можемо судити лише опосередковано за деякими тогочасними документами, складеними в Маріуполі. Найбільший обсяг документів мав би зберігатися в архіві Маріупольського суду – органу грецького самоуправління, який існував до 1859 р. На жаль, збереглися лише окремі частини цього важливого архіву. Формально діловодство мусило здійснюватися російською мовою. Натомість у справах збереглося чимало свідчень записаних урумською мовою грецькою абеткою – так, як писали малоазійські караманці і власне самі уруми. Грецькою мовою складені лише окремі записи, переважно підписи. Документи Маріупольського суду дають нам можливість стверджувати, що певний «інерційний» рівень грецької грамотності існував і надалі, поступаючись, однак, російськомовній орієнтації населення.

Цікаві висновки можна зробити з розгляду побутових записок Івана Савича Куркчу [41], маріупольського грека-урума, який народився в 1801 р. і міг навчатися в приватній школі Кирила Попова, або принаймні в когось з учителів-греків. Рідна мова автора записок і більшості текстів – урумська в її караманлійському вимірі, тобто грецькою абеткою. Водночас, цілком очевидні його обізнаність у грецькій мові, вільне володіння російською, певне усвідомлення її відмінності від української, а також посилена увага до італійської. Остання представлена в зошиті чималим італійсько-урумським словником. Іван Куркчу належав до верхівки грецької громади, був судовим засідателем, а отже його освітній стан яскраво свідчить про тогочасну культурну й мовну орієнтацію принаймні заможної частини міської громади.

На жаль, така багатокультурність й освіченість не могли бути поширені на всі грецькі громади Надазов'я. За іншими документами мусимо визнати невпинне падіння грамотності грецькою мовою – інакше кажучи, незнання грецької абетки, що призводило до повної нездатності читати не тільки грецькою мовою, але й урумською. На середину ХІХ ст. вже лише поодинокі румеї або уруми могли писати грецькою абеткою або читати тексти, записані грецькими літерами. Значно простіше стає писати кирилицею.

80 років грецької національної автономії на теренах Російської імперії не призвели до жаданих наслідків і процвітання громади. Переселення 1778–1780 років нанесло нищівного вдару таврійським грекам насамперед у демографічній, але також в економічній і культурній площинах. Мешканці

міста Маріуполя і навколишніх сіл мусили насамперед виживати в складних, незвичних для них кліматичних умовах, будувати оселі й обробляти землю. За таких умов питання організації освіти ставали другорядними. Вірогідно, що продовжувалося традиційне навчання грамоті при церквах і приватних колах, про що опосередковано свідчать складені в цей період грецькими літерами документи. Відкриття грецьких шкіл у 1820 і 1825 роках в річищі класичних уявлень про грецьку мову й культуру було обумовлене загальним рівнем розвитку тогочасної культури, але не могло досягти очікуваної мети через низку об'єктивних чинників. Чіткий поділ на дві різномовні групи і належність мешканців Маріуполя до тюркомовної частини громади не сприяли консолідації греків у сфері культури та освіти. Урумські громади практично були позбавлені голосу у вирішенні питань мовнокультурної сфери через тиск політичних і церковних лідерів, які діяли з панеллінських, антиосманських позицій. Обидва громадські училища, а також низка приватних шкіл відіграли важливу роль у підтримці в маріупольській громаді загального рівня освіти та її інтеграції до російського насамперед мовного середовища. Навчання грецької мови могло сприяти еллінізації тих небагатьох осіб, які цього справді бажали або життя яких формувало потребу у знанні грецької мови. Для громади в цілому викладання грецької мови було швидше декларативним або декоративним актом, який тішив національні почуття, не маючи під собою жодного лінгвістичного або культурологічного підґрунтя. Грецька мова, чи то класична, чи то з елементами новогрецької, була незрозумілою носіям румейських говірок і зовсім чужою для урумів, які, власне, складали міське населення Маріуполя. Лише окремим особам з числа випускників грецьких шкіл Надазов'я пощастило продовжити навчання поза межами округи й досягти успіхів в науці або мистецтві. Мрії давніх грецьких просвітителів щодо відродження національної культури на основі античних і візантійських традицій зрештою не знайшли підтримки в Надазов'ї через надто низький загальний рівень освіти населення. Кількість урумів та румеїв, які закінчили національні школи, чи то громадські, чи то приватні, була мізерною і вони не змогли скласти достатньо потужне коло для створення національно орієнтованого прошарку населення, яке б сприяло реалізації культурної автономії. Поодинокі «таланти» намагалися передовсім утікати з Надазов'я і будувати своє життя поза межами національного округу. Переселені до українських степів кримські румеї та уруми вже не змогли наздогнати своїх історичних співвітчизників і не стали, як це зазвичай бувало в давнину з усіма греками-колоністами, джерелом грецької культури й освіти для сусідніх народів. З погляду культурології це можна пояснювати тим, що в Криму за часів ханату сформувалася окрема грецька людність, яка за мовними,

звичаєвими й побутовими ознаками значно відійшла від інших грекомовних або історично грецьких спільнот і вийшла на рівень етнічної окремішності, який власне й не дозволяє нам знаходити в неї ті самі ознаки, які ми спостерігаємо в низки інших нащадків давніх еллінів.

3.3. У міжнаціональному середовищі 1859–1918 рр.

Скасування автономії Грецького округу в 1859 р. остаточно порушило етнічну ізоляцію маріупольських греків, які раптом опинилися посеред колоній іноземних землеробів, а місто Маріуполь відкрилося для переселенців усіх народів. Про правову й культурну автономію греків Надазов'я залишаються лише спогади.

Невдовзі земська реформа й остаточне підпорядкування румеїв та урумів законам Російської імперії на початку 1870-х років позбавили їх усякої надії на подальшу розбудову власних національних культур, а процес русифікації набув нечуваної швидкості. При цьому варто зазначити, що освітня реформа 1860-х років спочатку викликала в надазовських греків хвилю ентузіазму й заснування нових народних шкіл ледь не в кожному грецькому селі з примарною надією на викладання рідної мови. Проте дуже скоро греки зрозуміли, що через бюрократичні перешкоди й формалізацію освітніх справ грецька мова не може бути ані мовою викладання, ані навіть іноземною мовою в новій «народній школі». Це викликало обурення й навіть відмову від навчання дітей в російських школах. Не могли допомогти еллінізації й приватні навчальні заклади, які мусили узгоджувати свої програми з державними, а їхній штат мав би комплектуватися сертифікованими кадрами. Утім, протести й невдоволення освітньою політикою уряду потроху вщухали і греки зрештою повели дітей до нових земських шкіл.

Освітні реформи 1864 і 1874 років призвели також до повної інтеграції колись «грецьких» навчальних закладів до системи імперської освіти. Уже впродовж 1860-х років згасало викладання грецької мови. Серед причин треба назвати хронічну нестачу вчителів і, наважуся сказати, зростаюче усвідомлення з боку учнів нерідності й неприродності цієї мови для греків Надазов'я. Нарешті в 1874 р. архієпископ Катеринославський Феодосій (Макар'євський) забороняє вживання грецької мови під час богослужіння – так зникає остання ланка, яка де-не-де підживлювала національні почуття. Із повним скасуванням у культурній сфері грецької мови все румейське або урумське переходить до кола винятково народної творчості, яка в свою чергу асоціюється з селянським побутом і краєзнавчими студіями.

Із розвитком шкільної освіти в цілому і заснуванням у місті Маріуполі в 1875 р. прогімназії, а невдовзі чоловічої і жіночої гімназій значення колись «грецьких» училищ невпинно падає, хоча вони продовжують існувати майже до кінця імперського періоду.

Хоча загальна кількість шкіл у Надазов'ї упродовж ХІХ ст. невпинно зростала, рівень грамотності в другій половині ХІХ ст. коливався в межах 30%, корелюючи з загальною кількістю дітей, які навчалися в народних школах інших регіонів. Цей рівень дещо перевищував загальний по імперії, але був недостатнім для забезпечення швидкого розвитку саме грецької громади, яка з другої половини ХІХ ст. опинилася на теренах колись «власного» округу в жорстких умовах конкуренції спочатку з іноземними колоністами, а потім із переселенцями з різних регіонів України і Росії, які зрештою створили ту етнічну строкатість Надазов'я, яку ми спостерігаємо й сьогодні. На кінець ХІХ ст. в колишньому Маріупольському грецькому окрузі греки (румеї та уруми) становили хіба що третину населення. Цікаво відзначити, що на думку спостерігачів рівень охоплення дітей початковою освітою в грецьких селах доходив до 100%, натомість у Маріуполі тримався на рівні 30% (чи не пояснюється це тим, що бажали навчатися переважно греки, які й склали третину населення?).

Про тодішній стан румейських і урумських діалектів судити важко. Феоктист Хартахай публічно висловився нібито на підтримку рідної румейської мови, записуючи слова «вмираючої говірки», але ніяких практичних кроків для його відродження не зробив. Хоча всіляко дбав про освіту для Надазов'я в цілому і вважається за засновника в Маріуполі гімназичної освіти. Між тим, зітхання Феоктиста Хартахая з приводу згасання румейської мови важко пояснити, адже з 1875 р., коли греків почали брати на військову службу, почалися нарікання, що більшість «некрутів» не розуміє російської мови. Значно пізніше, вже під час «коренізації» 1920-х років теж виявилось, що більшість жінок-грекинь не тільки неписьменна, але й погано розмовляють російською.

Інший, не менш знаний уродженець Надазов'я, протоієрей Серафим Серафимов, теж не дуже переймався станом рідних говірок. Здається, що для обох «просвітителів» справа етнічного майбутнього була незаперечно вирішена в бік «еллінізації» окремих «свідомих» румеїв або урумів і водночас русифікації всіх колишніх переселенців як носіїв зіпсутої (тобто румейської) мови або чужої (урумської), що її були накинули грекам загарбники-«агаряни». Ці два приклади свідчать про повну відсутність у надазовській громаді якоїсь спільної і виразної національної ідеології. Навіть найосвіченіші румеї та уруми мушили обирати між примарною «грецькою» цивілізацією, яка існувала

винятково в уяві науковців, реальністю недосяжного Грецького королівства і пануючою в Російській імперії культурою. Власного румейського або урумського шляху розвитку нібито й не існувало.

Не можна не додати, що пересічні румеї та уруми геть не знали, що там про них і їхню культуру думають науковці й колишні земляки, а продовжували відтворення звичаєвих стереотипів і тих діалектів на яких розмовляли їхні предки. Траплялися серед них і вперті прихильники грецької грамоти й навіть караманського письма – про це свідчать переписані вже у 1870-і роки сторінки урумського Євангелія. Треба сказати, що усний фольклор грецького Надазов'я почали потроху записувати вже принаймні з середини ХІХ ст., але переважно російською абеткою. Окремі народні пісні, в тому числі російські й новогрецькі, записав і Феоктист Хартахай. Російськими літерами писали свої твори й перші відомі нам румейські поети Леонтій (Лівон) Хонагбей (1853–1918) і Дем'ян Бгадиця (1850–1906). Це свідчить про згасання грецької грамоти внаслідок відсутності вчителів грецької мови, і водночас про існування мережі російськомовних шкіл ще в межах Маріупольського округу.

Українська мова теж впливає на колишніх візантійців. Про це свідчать навіть найперші записи, зроблені в Надазов'ї після переселення. Однак ці впливи мали локальний або особистісний характер в залежності від конкретної ситуації. Зрозуміло, що українська мова була подекуди необхідна для спілкування з українськими селянами, в той час як російську вивчали в школах і вона відкривала шлях до службової кар'єри.

Грецька присутність у Надазов'ї загалом пройшла у Російській імперії майже непоміченою – лише поодинокі наукові або краєзнавчі статті уродженців грецьких сіл Феоктиста Хартахая і Серафима Серафимова намагалися привернути увагу суспільства до історії цього уламку античної та візантійської історії, наголошуючи переважно на його таврійському походженні. Тим більше це прикро на тлі розквіту класичних гімназій і науки візантиністики, значних і давніх впливів античного й візантійського мистецтва на культурний розвиток низки народів Російської імперії.

Так, в Україні в ХІХ ст. вже працювали видатні науковці антикознавці, візантологи, мовознавці. Грецькими мотивами й сюжетами були просякнуті класичні твори української літератури, здійснювалися переклади Святого Письма й Гомера з давньогрецької на українську. На зламі ХІХ і ХХ ст. українське суспільство було вже обізнане з греками Тавриди, Ніжина, Одеси, Києва, але майже нічого не знало про греків Надазов'я. Перше суттєве зрушення надала публікація книги «Маріуполь та його околиці», підготовлена вчителями Маріупольської гімназії, але за природою речей представлені в ній матеріали описують урумський бік громади і майже нічого не оповідають про

румеїв. Наступна наукова публікація відбулася лише в 1914 р. коли Василій Латишев (1855–1921) оприлюднив статтю, в якій поставив питання рукописної спадщини греків Надазов'я і закликав до розгляду матеріалів, що надійшли до Одеського товариства історії та старожитностей від нащадка економа Трифілія Карацоглу священика Олексія Трифільєва.

На початок ХХ ст. грецька людність Надазов'я, здавалося, була остаточно приречена на втрату своїх національних коренів, адже містяни розмовляли майже винятково російською мовою, а селяни залюбки віддавали діточок до російських шкіл, які розквітли по всіх грецьких поселеннях на заздрість сусідам-колоністам. Єдиними навчальними закладами, де ще викладали грецьку мову, були Маріупольська чоловіча гімназія і Маріупольське духовне училище. Однак навряд чи викладання давньогрецької мови за програмою класичних гімназій могло якось особливо впливати на учнів, дарма що до половини з них мали грецьке коріння.

Зрушення в цій мовній ділянці культурно-освітнього життя Маріуполя прийшло несподівано, але в річищі загальноєвропейських демократичних трендів. Після революційних подій 1905–1907 років у країні відбувалися бурхливі зміни. Зачепили вони й маріупольські кола інтелігенції, які почали наvertатися до своєї етнічної історії. Так, була організована «Спілка греків-нащадків вихідців із Криму», яка збирала кошти на здійснення громадських й благодійних проектів. Як не дивно, але відіграла свою роль і Церква. У 1908 р. за поданням місцевого Грецького добротинного товариства у міській Думі було розглянуто звернення з проханням організувати окрему грецьку парафію з богослужінням грецькою мовою, а при ній церковнопарафіяльну школу, де б викладалася грецька мова. Прохання було відхилене, але подібні звернення до Катеринославського єпархіального уряду і Св. Синоду було задоволене і восени 1910 р. школа була відкрита [7]. Ймовірно, що подібні осередки або приватні кури з грецької мови, які вели греки-емігранти вже не тільки з Османської імперії, але й з Грецького королівства, могли на той час відкриватися як у Маріуполі, так і в румейських селах. Принаймні про одну з таких шкіл, яку організував грек Н. Карандреас у 1912 р., писав Савва Ялі (1895–1938) [52; 53]. У подібних новітніх навчальних закладах учителі на свій розсуд могли надавати перевагу вже димотичному (народному) варіанту новогрецької мови, орієнтуючись на вже розквітлу на той час новогрецьку літературу. Водночас, не можна не зауважити, що всі ці «нав'язливі» ініціативи не мали жодного значення для румейського або урумського народних дискурсів, які рухалися за своїми лінгвістичними законами, ніяк не переймаючись станом новогрецької мови з її власними «мовними питаннями».

Такими неочікуваними зрушеннями на освітянській ниві завершується імперська доба історії таврійсько-надазовських греків.

Головною рисою періоду, що настав після скасування автономії Грецької округи в 1859 р., була остаточна втрата всіх колишніх привілеїв громади та інтеграція її до загальноросійського правового, культурного й економічного просторів. Освітні реформи 1860–1870-х років позбавили румеїв та урумів Надазов'я права на навчання новогрецької мови. Лише поодинокі особи зберігали навички письма й читання грецькими літерами. У побуті й записі фольклорних текстів обидві громади послуговувалися кирилицею. Уруми, на погляд спостерігачів, мали татарські звичаї й мову, а румеї розмовляли зіпсутою грецькою мовою. Такі погляди позбавляли носіїв місцевих мов права на будь-який офіційно визнаний мовленнєвий дискурс рідними мовами, змушувало їх вчити російську мову заради соціалізації в імперському просторі. Предтечами майбутніх національно орієнтованих кіл можна вважати румейських поетів і піснярів, які проголосили примат народної свідомості й рідної мови в їхньому природному стані, не посилаючись на віртуальну грецьку культуру або споріднені грецькі народи. На початку ХХ ст. з'являються перші паростки нових освітньо-культурних течій, які в черговий раз проголошують гасло повернення до рідної мови й засновують церковнопарафіяльну й низку приватних шкіл з викладання грецької мови. Однак ініціатори національного «відродження», часто ентузіасти-греки з теренів Османської імперії, залишаються байдужими до власне народних діалектів, намагаючись повернути до новогрецької мови переважно зросійщених мариупольців грецького походження. Ці мовні й культурологічні суперечності ховали в собі підґрунтя для подальших конфліктів і соціальних трагедій.

Отже, у загальному підсумку доби перебування надазовських греків під скіпетром Російської держави важко зробити однозначні висновки через край суперечливі наслідки переселення і протилежні думки науковців і зовнішніх спостерігачів. Очевидно, що мрії давніх просвітителів і доброхотів не здійснилися. «Земля обітувана» не стала ані раєм для кримських переселенців, ані принадою для решти «грецького світу», як би це комусь не ввижалося. Особлива прикрість полягала в тому, що татарський Крим був анексований Росією вже 1783 р. – коли виведені з Криму християни ще ледь-ледь животіли в землянках, нашвидкоруч побудованих у степах Надазов'я. Навряд чи їм було невідомо й те, що в усі наступні роки з Криму фактично витискали тюркські народи, а відтак вивільняли землі, в тому числі й грецькі, для нових землевласників. Знали надазовські греки й про те, що значні ділянки в Криму

одержали «інші» греки, зокрема «керченські» з фортеці в Єні-Кале і легіонери Балаклавського грецького легіону. Однак заворушення серед надазовських греків перших років після переселення були придушені, страсті вгамовані, а надалі перед ними постали інші питання й було вже не до Криму. Офіційна версія переселення твердила про спасіння християн від турецько-татарського геноциду, що зрештою переконало й більшість грецьких громадських діячів того періоду. Навіть у наш час не бракує прихильників цієї версії «спасіння», хоча протилежна сторона називає переселення з Криму насильницькою депортацією. Греки не змогли скористатися наданою їм культурною автономією через брак власних освітніх ресурсів і відсутність допомоги з боку держави або центрів «грецького світу». Далася взнаки й відсутність визнаних громадських лідерів, а відтак і «образу майбутнього» для пересічних членів громади, занурених у повсякденне життя.

Війна греків за незалежність і утворення грецької держави не пройшли непоміченими в Надазов'ї, але єдиним наслідком були завезені народні пісні героїчного характеру, які вони співали, спотворюючи до невпізнаваності оригінальні тексти. Питаннями культури й побуту історичних співвітчизників за кордоном Грецька держава не переймалася – їх було забагато для мізерного на той час королівства. Освітня справа не мала наслідків з погляду збереження національної ідентичності, оскільки ніяк не зачіпала основне населення, розсіяне в десятках селищ, і не мала суттєвого впливу на еліту Маріуполя. Формальне існування двох грецьких училищ і викладання грецької мови упродовж 50 років не стало об'єднуючим чинником насамперед через мовні розбіжності між місцевими діалектами і тими формами грецької мови, якими володіли вчителі. У наступні 50 років відбувалася настійлива русифікація румеїв та урумів з відсуванням рідних діалектів на рівень локальних етнографічних особливостей і мов регіонального спілкування та усної народної творчості. Окремі постаті румейських народних поетів і піснярів мали вплив лише в межах сільських громад і лінгвістичної доступності їхніх текстів .

Напередодні I світової війни внаслідок загальних світових трендів демократизації й формування національних еліт у Надазов'ї починається рух за повернення грецької мови через мережу церковних і приватних навчальних закладів. Серед інших наслідків доби царату: остаточне відокремлення надазовських румеїв та урумів від головного етнічного стовбуру, подальше розмежування румейських та урумських громад і водночас розмежування їх поміж собою там, де географічне положення не сприяло регулярним зв'язкам. Це останнє було суттєвим, ураховуючи величезну площу наданих грекам земель. Саме тоді закріпилися й остаточно сформувалися ті говірки, або ідіоми, про які ми знаємо з досліджень 1920-х років.

На відміну від інших гомогенних громад, насамперед понтійців, греки Надазов'я від початку не мали політичних або бодай ідеологічних лідерів насамперед через свою етнічну двоскладовість, конфесійну тотожність з місцевим населенням і «історичну вдячність» у бік Російської імперії. За умовчанням вони мали інтегруватися, власне, асимілюватися, до православного загалу імперії як одновірці й носії схожого цивілізаційного образу майбутнього. До того ж у політичних справах взірцем для наслідування зазвичай є місто, яке в цьому випадку було від початку тюркомовним, а відтак містяни не визнавалися за авторитет ані в місцевому грекомовному румейському просторі, ані в світовому «еллінізмі». У такому невизначеному стані надазовська грецька громада зустріла буремні ріки I світової війни, революцій 1917 р. і громадянської війни.

3.4. 1914–1922 роки

У період 1914–1922 років теоретичні питання організації освіти в Надазов'ї в умовах бойових дій не мали великого сенсу. Однак, як відомо, стара система початкової шкільної, а місцями й вищої, освіти продовжувала, по-можливості, працювати завдяки соціальній інерції задіяних осіб, зусиллям окремих ентузіастів і, значною мірою, через високий попит з боку населення.

Між тим, цей час відзначився кількома політичними подіями і проектами, основою для яких слугували зокрема й етнічні особливості Причорномор'я й Надазов'я зокрема. Так, з 29 червня по 10 липня 1917 р. в Таганрозі відбувався I Всеросійський з'їзд греків, на якому делегати закликали всіх греків Росії до об'єднання й виборів до Центральної Ради загальноросійської спілки еллінів, яка мала б обговорити утворення Понтійської держави на Півдні Росії. Головним посилом для автономізації, як завжди, слугували етнічні відмінності греків, їхня мова й потреба в церковних відправах рідною мовою. Заяви на З'їзді мали здебільшого декларативний характер, а греки Надазов'я не брали участі в обговоренні найважливіших питань – слухали інших. Знову, як це звично для греків, постало питання про мову, або «мовне питання». Понтійські греки, а їх була відчутна більшість, наполягали на наданні понтійським діалектам статусу офіційної мови в районах проживання понтійців. Очевидно, що їх не підтримували представники міських громад, уже «еллінізовані» освічені понтійці і румеї Надазов'я. Через уже неодноразово зазначені причини уруми Надазов'я і Закавказзя, вірогідно, не могли взагалі брати участь у таких дискусіях як «історичні зрадники» рідної мови, а мусили підкорятися більшості.

Між тим, геополітичні обставини тих років стрімко змінювали стан і погляди усіх сусідніх народів, впливаючи на пропоновані суспільні проекти. Так, українська Центральна Рада 8-15 вересня 1917 р. проводила 3'їзд народів, на якому обговорювали проекти національного устрою України. Постановою 3'їзду «Про національно-персональну автономію» передбачалося особливе землевлаштування України, за яким грекам Надазов'я надавалася певна автономія як «грецькій землі». Натомість 20 листопада 1917 р. Центральна рада загальноросійської спілки еллінів оприлюднює звернення «До греків Росії», з повторним закликком до об'єднання. На цей раз греки Надазов'я відгукнулися організацією 3'їзду грецького народу Маріуполя і Маріупольського повіту, який відбувся 2 грудня 1917 р. На 3'їзді серед інших були й представники «Спілки греків-нащадків вихідців із Криму», створеної ще напередодні війни. За постановою 3'їзду надазовські греки мали увійти як автономна спілка до Всеросійського союзу греків. З іншого боку, 3'їзд визнавав Українську Центральну Раду й сподівався на допомогу країн Європи та США у розбудові грецької автономії. Однак важливішими за «мовне» питання для учасників 3'їзду були питання розподілу землі. Як і сто років тому, йшлося про указ Катерини II і поновлення прав греків на даровані їм землі. Робота 3'їзду та його органів була припинена як контрреволюційна загонами більшовиків, які захопили Маріуполь. Швидше за все, всі ці з'їзди літа-осені 1917 р. мало впливали або й зовсім залишилися невідомими широкому загалові румеїв та урумів, які проживали у сільських громадах Надазов'я.

Між тим, на тлі суперечливих міжнародних подій, зокрема вторгнення грецьких військ на малоазійське узбережжя Туреччини 15 травня 1919 р. і невизначеності політичного майбутнього країн Причорномор'я, понтійці й надалі прощтовхують проект утворення Понтійської республіки з тимчасовою столицею в Ростові-на-Дону, до якої мали б увійти й надазовські терени. Цей проект, підтриманий грецькою діаспорою та відповідними лобістськими колами в Європі та Америці (одним із прихильників був Гарольд Вільсон), певний час був популярним і, можливо, навіть ймовірним. Однак низка «нових» революцій, переворотів, започаткування нових союзів, коаліцій, розпад або невдача старих знову змінили розклад політичних і військових сил. На цей раз не на користь грецьким проектам. Особливо значущим було підписання договору про співробітництво між новими владами Туреччини й Радянської Росії в березні 1921 р. Підтримка з боку Росії виявилася значущою для становлення Турецької держави і руйнівною для Грецького королівства. За сумними наслідками подій 1922–1923 років греки втрачають свої історичні землі на більшості східних територій з майже повним виселенням християн з Малої Азії і турецького Закавказзя. Значна кількість біженців тоді переїхала й

до Росії, поповнюючи її понтійське населення, але через тодішні економічні й політичні обставини важко визначити точну кількість переселенців та їхню локалізацію.

Усі ці міжнародні події мало впливали на життя надазовських румеїв та урумів, які, можливо, й не знали про далекоглядні мрії політичних лідерів. Натомість, великий вплив на них мала громадянська війна, яка охопила південь Росії і всю тодішню Україну. Майже три роки грецьке населення потерпало від різних окупаційних влад або суцільної партизанщини «всіх проти всіх», намагаючись відстоювати дрібні локальні інтереси громад і родин.

За результатами кінцевої перемоги більшовиків Надазов'я з усім його вже строкатим населенням потрапило до складу Радянської України, а ця остання в 1922 р. увійшла до складу СРСР.

3.5. Доба тоталітаризму 1922-1991 рр.

Роки громадянської війни певною мірою вплинули на розвиток національної свідомості греків Надазов'я, принаймні в площині захисту майнових прав, на які зазіхали мінливі й тимчасові влади. Наприкінці 1921 р. була подана заявка на реєстрацію «Спілки південноросійських еллінів і громадян грецької раси Маріупольського повіту», яка, на думку організаторів, мала б захистити національні інтереси грецького селянства в його протистоянні з іншими землеробами, на користь яких продовжувалося відрізання «грецьких» земель. Прохання було відхилене, але на греків чекали інші випробування, значення й наслідки яких до цього часу викликають наукові суперечки й різні оцінки.

За постановою XII з'їзду РКП (б) у квітні 1923 р. в СРСР передбачалося утворення нових адміністративно-територіальних районів з урахуванням національних розбіжностей і рідних мов населення [47]. Однак, в Україні на виконання постанови в межах Донецької губернії були створені спочатку Юзівський і Маріупольський округи, які адміністративно розірвали колись єдину й автономну Грецьку округу на дві нерівні частини (8 і 12 «грецьких» волостей відповідно). Між тим, на виконання рішення XII з'їзду ВКП (б) та постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов та допомогу в розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р. республіканська влада мала продовжити справу районування вже на національних засадах з наданням національним меншинам особливих прав у галузі культури й освіти. Передбачалися, зокрема, перехід до діловодства у місцевих (сільських, районних, окружних) радах рідними або місцевими мовами, а також створення мережі закладів освіти.

Для низки народів СРСР це створювало неабиякі труднощі через відсутність навичок письма або ж узагалі відсутність абетки рідною мовою. До таких народів дещо несподівано, зважаючи на «культурний код», додалися й греки Надазов'я. Усталені російсько-українські й загалом європейські дискурси, які не розрізняли групи «греків» і їхні мови, не передбачали таких ускладнень, зважаючи всіх «греків» за нащадків давньогрецької або принаймні візантійської цивілізації. Насправді все було складніше.

Перші кроки радянської влади в її ставленні до мов і діалектів румеї та уруми зустріли швидше схвально, з розумінням поставилися до пропозиції писати рідною мовою. Але справи тут і зупинилися. Не було достатньої кількості знавців грецької абетки, а ті, що пам'ятали грецькі літери, дуже швидко переконалися, що їх «не вистачає». Попервах, радянська влада поставилася до цих ускладнень із розумінням. Всеукраїнський Центральна виконавча комісія у справах національних меншин (далі ВУЦВК СНМ) УСРР в 1925 р. створила спеціальну комісію з вивчення ситуації, що склалася з «греками» Надазов'я [32]. На щастя, грецькими справами переймався «грек», властиво сартанський румей, Сава Ялі. За його звітом до ВУЦВК на кінець 1925 року внаслідок обстеження надазовських сіл було визнано, що тамтешні «греки» розподіляються на дві мовні групи, жодна з яких не має писемності, а, власне, й дотичності до грецької мови в тому сенсі, як її розуміють вихованці класичних гімназій або греки, прибулі з Османської імперії або Грецького королівства. Охоплення грецьких дітей навчанням було визнано нижчим, ніж в інших груп населення. За висновком Комісії, складеним на основі звіту Сави Ялі, мали бути терміново розроблені абетки для обох грецьких громад і відкрита мережа відповідних освітніх закладів, зокрема початкові для дітей і дорослих задля набуття грамоти. Комісія поставила питання перед Народними комісаріатом освіти України стосовно підготовки кадрів для грецьких шкіл і забезпечення їх дидактичними матеріалами. Для цього мало бути створене для студентів-греків грецьке відділення в Маріупольському педагогічному технікумі, організовані відповідні курси з підвищення кваліфікації і розроблена низка рекомендацій для всіх дотичних до освіти або видавничої справи інститутів. Не дивлячись на те, що в звіті Сави Ялі були зазначені суто лінгвістичні труднощі на шляху втілення планів «коренізації», у постанові Комісії це ніяк не відображено – знову далось взнаки огульне зарахування всіх греків до віртуальної «грецької громади» з опертям на такі саме уявні поняття про зміст і характер навчання грецької мови.

Оскільки питання національного районування й переходу до різного роду національних шкіл були загальнодержавними, то вони зачіпали й інтереси інших грецьких громад, насамперед понтійців, яких у Російській імперії до

подій 1917–1921 рр. за різними оцінками налічувалося до 750 000 [55]. Більшість із них проживала в прикавказькому регіоні.

Питання мови греків обговорювалося на Всесоюзній нараді з питань просвіти й культурного будівництва серед грецького населення СРСР у травні 1926 р. й знову викликало палкі дискусії. Головна суперечка точилася між прихильниками викладання понтійської мови і прихильниками літературної новогрецької в одному з її варіантів: книжна (катаревуса) або народна (димотика). Зрештою і несподівано для грецької людності СРСР, 10 травня 1926 р. на нараді було прийнято рішення про введення до системи шкільної освіти новогрецької мови в її демотичному варіанті. Трохи пізніше була прийнята й нова спрощена абетка новогрецької мови, скасовані застарілі діакритичні знаки. Здається, що всі рішення були прийняті заздалегідь, а їхні автори виходили з антибуржуазних насамперед позицій – мовою освіти має бути народна мова, або димотика, всупереч мові панівних класів, тобто катаревусі. Понтійська мова була відкинута, можливо, через ще актуальні всесвітні цілі нової влади, яка більше зважала на грецькій пролетаріат у Грецькому королівстві, аніж на понтійське селянство у власній країні. Діалекти надазовських румеїв та урумів, як і раніше, взагалі не бралися до уваги. Стосовно урумів пізніше було прийнято рішення про навчання їх кримськотатарській мові «як найбільш спорідненій».

Отже, процес «коренізації» у випадку грецьких громад СРСР від самого початку будувався на хибних засадах, що давалося взнаки на всі її етапах. Загалом, добу «коренізації», або в нашому випадку «еллінізації» українських румеїв, можна розділити на три нерівнозначні періоди в межах 1926–1938 рр. Не враховуючи ці різні як за змістом, так і за умовами реалізації навчальних програм, періоди, ми не зможемо зрозуміти, що ж саме відбувалося в румейських селах і чому «еллінізація» не залишила суттєвих наслідків після майже 12 років її впровадження.

Також не треба забувати, що паралельно з «еллінізацією» відбувався процес «татаризації» урумів Надазов'я, яким викладали кримськотатарську мову, визнану за найбільш споріднену з їхніми тюркськими говірками. Відтак, у грецьких селах відбувалися дві різні «коренізації», і та, що, стосувалася румеїв, не була впроваджена серед урумів, які, нагадую, склали не менше половини «греків» Надазов'я. У такий спосіб була закріплена давня традиція мовної та звичаєвої ізольованості румеїв та урумів у низці суттєвих для консолідації етнічної групи аспектів. У цій праці питання «татаризації», тобто нав'язування урумам кримськотатарської мови не розглядається.

3.5.1. 1926-1929 рр.

Перший період еллінізації розпочався в 1926 р. набором слухачів на літні курси новогрецької мови і закінчився заснуванням Грецького педтехнікуму в 1929 р. На виконання рішення травневої наради вже влітку 1926 р. Всеукраїнськими центральними курсами з перепідготовки вчителів для шкіл національних меншин були організовані тримісячні курси на базі Маріупольського педагогічного технікуму для підготовки вчителів новогрецької мови. На курси набирали всіх охочих і бажаючих викладати «рідну» мову в румейських селах. Першими слухачами курсів стали 40 місцевих греків, переважно природних носіїв румейських говірок. Вони й поїхали у вересні до грецьких сіл нібито для навчання дітей новогрецької мови. Місячна підготовка містила основний курс новогрецької мови – 139 годин, а також допоміжні курси з національної політики СРСР, методики організації гуртків із вивчення побуту, історії грецької громади тощо. Тоді ж у технікумі було створене грецьке відділення.

Підготовка перших 40 вчителів новогрецької мови на зазначених умовах була безглуздом з будь-якого погляду, але вона відбулася й ті, хто погоджувався йти працювати в школи, туди пішли. Отже, у 1926/27 навчальному році в Надазов'ї нібито запрацювали одна школа з грецькою мовою навчання, де було 114 учнів, і ще три школи з російською та грецькою мовами навчання, де було разом 1432 учні [11]. Беручи до уваги те, що ніяке навчання правдивою новогрецькою мовою не могло відбутися за відсутності її природних носіїв, неважко уявити, що ж насправді відбувалося в таких школах. Реконструкція процесів навчання в подібних «грецьких школах», урахування кількості їх серед усіх закладів шкільної освіти і загалом результатів навчання новогрецької мови надають нам можливість зрозуміти, чого насправді досягла політика «коренізації», а що залишилося винятково у звітах працівників освіти і партійних керівників. На жаль, ці останні стають інколи джерелом для необґрунтованих тверджень про «розквіт» або «відродження» грецької культури в Надазов'ї в 1920-1930-і роках.

Цей перший етап, який настав з вересня 1926 р., ми умовно називаємо початком «еллінізації» і він був насправді катастрофічним для румейської громади. Як це завжди буває, певна кількість румеїв-батьків повірила в необхідність «грецьких» шкіл і повернення до мови пращурів або ж просто не мала вибору і відвела до них своїх діточок. Про те, що відбувалося далі, свідчать стенограми батьківських зборів, сільських або громадських зборів 1926–1928 рр. Чим більше шкіл приставало на викладання новогрецької, дедалі більшало протестів з боку батьків, яким вочевидь доповідали про стан справ

їхні діточки. Рідна мова виявилася зовсім не рідною, а вчителі виявили повну безпорадність у намаганнях навчати мові, яку самі не знають. До того ж дратувала повна відсутність підручників і загалом друкованих текстів, позаяк «буржуазні» не використовували, а своїх ще не роздрукували.

Ці перші роки підготовки вчителів грецької мови виявилися найтяжчими і для майбутніх учителів: не тільки місячні курси не давали достатніх знань, але й повні курси новогрецької мови, які розпочалися в педтехнікумі на постійній основі з вересня 1926 р. Попри все впродовж наступних чотирьох років у технікумі діяли два відділення грецьке й кримськотатарське, де готували вчителів для Кримської АРСР та урумських сіл Надазов'я. Викладачами технікуму були призначені здебільшого греки-емігранти, випускники грецьких гімназій переважно з колишніх османських теренів. Попри всі хвалебні реляції та звіти робота педтехнікуму перших років була малоефективна. Треба зважати й на стан тодішнього студентства, зокрема забезпеченість житлом, харчами й навчальними посібниками [17].

Ці перші три-чотири роки роботи грецького відділення педтехнікуму були, безперечно «провальними» з погляду ефективності навчання та успіхів випускників з «еллінізації» населення, але з іншого – це був період накопичення важливого наукового та методологічного досвіду, який був успішно використаний на другому етапі розвитку грецької освіти. Також упродовж першого періоду «еллінізації» 1926-1929 рр. склався певний ще незначний відсоток «грецького» населення Надазов'я, представники якого поставилися до питання з належною повагою і розумінням або, швидше, з довірою. Цей відсоток і став осередком тих феноменів, про які далі. Наостанок зазначимо, що це був відносно спокійний, з економічного погляду, період, ще до «великого перелому» і суцільної колективізації, коли життя румейських громад було настільки порушене, що більшості батьків було вже не до мови навчання.

3.5.2. 1930-1934 рр.

Другий період обіймає 1930-1934 рр. Формально політика коренізація в СРСР «успішно» продовжувалася. Для Надазов'я це означало підвищення статусу грецького відділення педтехнікуму до повноцінного Інституту, заснування низки інших технічних закладів освіти з грецькою мовою навчання та збільшення мережі грецьких шкіл. Розпочався другий період «еллінізації», який власне й породив низку культурологічних феноменів, які й досі слугують за докази певного національного відродження надазовських румеїв.

З 1930 р. Маріупольський педтехнікум стає нібито винятково «грецьким» під назвою Грецький національний педтехнікум (пізніше – Інститут) з двома відділеннями: греко-еллінським і греко-татарським, на які набирають щорічно відповідно 60 і 30 студентів. Зазначимо, що саме з кінця 1920-х років у радянських наративах з'являються псевдонаукові терміни: «греко-елліни» на означення румеїв і «греко-татари» на означення урумів. На жаль, ці означення набули поширення не тільки в радянській історіографії, але й серед самих надазовських греків. Інша характерна риса доби «коренізації», яку варто відзначити, це те, що кількість учителів для «татарських» шкіл була вдвічі менша, хоча в кількісній площині «греко-татари», власне уруми, ніколи не були в меншості.

На відміну від першого періоду, коли до справи долучали здебільшого випадкових осіб або виняткових ентузіастів освітянської справи, на другому етапі «еллінізації» в Надзов'ї вже склалося коло фахівців-неоелліністів, які й справді вірили у можливість поширення новогрецької мови серед румеїв Надазов'я і перспективу формування нового народу. До того ж вони мали повну підтримку держави в реалізації цих задумів. До природних носіїв новогрецької, якими були «старі» вчителі, долучалися потроху кращі зі студентів педтехнікуму, частина творчої інтелігенції, вихідці з понтійських родин, автодидакти тощо. Іншими словами, верхівка місцевих керманічів «еллінізації» в особі греків-емігрантів та їхніх молодших учнів-румеїв зуміла скористатися з політики «коренізації» для розбудови й створення власного вузького кола зацікавлених осіб. На цьому етапі для реалізації їхніх планів і культурно-освітніх програм потрібні були люди і вони знайшлися в понівечених і деморалізованих селах грецького Надазов'я.

Соціальні настрої села справді змінилися. Супротив «еллінізації» потроху згасав. По-перше, через стабілізацію відсотків самої новогрецької освіти – паралельне існування російських шкіл забезпечувало всіх незгодних альтернативним варіантом. По-друге, населення навчилося приховувати своє ставлення до подій, надаючи перевагу пасивним формам спротиву, аби не боротися відкрито з політикою влади. Але чи найголовнішим чинником була деморалізація населення за наслідками суцільної колективізації, коли були фізично знищені, переселені або позбавлені власності й прав сотні найзаможніших і самодостатніх і зазвичай багатодітних румейських родин. На цей період припадає і штучний голод 1932–1933 рр., який спричинив майже повний занепад низки грецьких сіл.

Отже, румеї вже не опиралися, як ще 5-6 років тому, «еллінізації», хоча й не дуже її вітали. Зрештою, все цілком відповідало політиці партії по створенню «соціалістичної» за змістом і «грецької» за формою нової людини.

Ця нова «генерація» румеїв уже не вірила в Бога, але свято вірила в «ідеали комунізму». Новогрецька мова, хоча й чужа за природою, сприймалася ними як своєрідний дороговказ, до якого мали б рухатися місцеві діалекти. Маючи за наставників природних носіїв новогрецької мови, політемігрантів або завзятих комуністів, нова генерація й сама почала творити й встигла доволі багато за недовгий час свого існування.

Отже, ніхто не заважав створювати в Маріуполі й по селах осередки новогрецької культури, орієнтованої на молодь, на побудову «нового суспільства». Саме ці осередки стали користувачами і споживачами нового інтелектуального продукту, який уже масово продукували видавництва Ростова-на-Дону й Маріуполя у вигляді тисяч книжок, часописів і газет новогрецькою мовою. На погляд тодішнього стороннього спостерігача або сучасного історика могло або може здаватися, що справа «еллінізації» нарешті зрушила і румеї стають потроху справжніми греками. Проте це лише уявний бік справи.

Владі так і не вдалося викоринити відданість румеїв рідним діалектам. Уже на першому етапі «еллінізації» влада мусила дозволяти використання діалектів, аби не втратити повністю учнів і лояльність населення. Ці поступки, ця діалектна «милиця», яку сподівалися відкинути пізніше через непотрібність, несподівано проросли й перетворилася на природне підґрунття нового освітнього процесу. Зрештою, відбулося те, що й мало бути, якби владі вистачило розуму для адекватного сприйняття мовних реалій.

Найбільшу небезпеку новогрецькому проекту склали саме нові обличчя – тутешні румеї, яких виховала стара і безумовно освічена новогрецька інтелігенція. Кадрові зміни, природний процес заповнення вакансій призвів до росту на ключових ділянках освіти й культури носіїв румейських діалектів. Попри зазначені «статусні» недоліки діалектів їхній внутрішній потенціал і вірність мешканців румейських сіл призвели до сплеску народної творчості.

Діалекти почали переможну ходу в позашкільному просторі. Справді грецькі школи, надаючи румеям абетку й навички читання й писання новогрецькою мовою, стверджуючи спорідненість мов, тим самим піднесли статус діалектів і спровокували їх легальне використання. Ми не знаємо, наскільки була захаращена діалектами та новогрецька мова, якою мали б розмовляти й писати учні грецьких шкіл. Однак тексти на румейських діалектах почали з'являтися вже в перших випусках газет, які видавали в Маріуполі. Щоправда, румеї тут не були піонерами. Газети й часописи, що їх видавали в Батумі й Ростові-на-Дону, греки Ставропілля, Краснодарського краю і Закавказзя, теж значну частину матеріалу друкували понтійською мовою.

Здається, що перші публікації румейськими діалектами з'явилися в газеті «Колехтивістис» (Колгоспник). Попервах, окремі повідомлення, звіти – аби могли розуміти пересічні колгоспники. Далі – більше. Очевидно, що дописувачі маріупольського «Колгоспника» й «Комуніста» не надто переймалися мовними питаннями й писали рідними діалектами. Як не дивно, але їх підтримала й «нова генерація», яка вже досить вільно писала новогрецькою. Так почала стверджуватися нова в історії грецької культури література – румейська. Серед місцевих діалектів гору брав сартанський (сартаньйотку) – історично рідний для поетів-піснярів ХІХ - початку ХХ ст. Леонтія Хонагбея та Дем'яна Бгадиці. Не дивно, що ним користувалися не тільки мешканці Сартани, але й інші румеї, зокрема найяскравіший представник нової генерації, уродженець Малоянісоля Георгій Костоправ (страчений 1938 р.). Саме він, володар квитка № 153 члена Спілки письменників СРСР, став уособленням національних ідей румеїв і засновником румейської літератури ХХ ст.

3.5.3. 1935-1938 рр.

Третій етап «еллізації» проходив у 1935–1938 рр. Це був останній, завершувальний етап політики коренізації. Його цілі й завдання були визначені ще в 1934 р. знаменною подією – черговою нарадою з питань грецької освіти в СРСР. На тлі наслідків голодомору й констатації соціалістичного перевороту лунали переможні реляції з «еллінізації» радянських греків. Знову постало питання про «мови» греків СРСР. Як уже зазначалося, повною несподіванкою для влади було збереження грецьких діалектів, якими не тільки друкувались окремі публіцистичні матеріали, але й створювались нові літературні твори. Особливо значний поступ одержали понтійські діалекти Передкавказзя й Кавказу. Так за період 1930-1934 рр. кількість видань на понтійських діалектах виросла в рази. Це дуже збентежило захисників новогрецької мови проекту формування нових народів. Постановою наради 1930 р. була ще раз стверджена новогрецька мова як єдина мова освіти й культури для всіх греків СРСР. Вірогідно, що на місцях виконання постанови не завжди контролювалося, але вже з кінця 1934 р. кількість видань і матеріалів понтійською мовою зменшується і поступово згасає. Це, однак, якимось дивом оминуло надазовських румеїв. Окремі тексти, переклади, взірці народної творчості румейськими діалектами продовжували друкувати маріупольські газети до їхнього закриття.

Навчання новогрецької мови в СРСР було поступово скасоване упродовж 1938 р. на виконання постанови № 324 Ради народних комісарів і ЦК ВКП (б) від 13 березня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах

національних республік та областей». Постановою були засуджені «буржуазно-націоналістичні елементи», що «підривали проведення сталінсько-ленінської національної політики». Як наслідок було скасовано вивчення десятків мов національних меншин по всій країні. Республіканські осередки ВКП (б) та уряди республік жваво відмавпували постанову ЦК. В Україні відповідна постанова «Про реорганізацію шкіл на Україні» була видана 10 квітня 1938 р. У ній «налагодження особливих національних шкіл» уже трактувалося як формування «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей». Услід за нею Комісія НКО України постановою від 29 червня 1938 р. «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педінституту та особливих національних відділів і класів у школах, технікумах, вузах УРСР» припиняє викладання мов національних меншин у 888 загальноосвітніх навчальних закладах, серед яких 10 «греко-еллінських» і 16 «греко-татарських». З наступного 1938/1939 навчального року всі школи України реорганізуються у школи з російською або українською мовами викладання [26].

3.5.4. Соціально-економічне тло і наслідки коренізації

Для розуміння того, як насправді відбувалася «коренізація» у сфері культури та освіти, треба брати до уваги як формальний, законодавчий і, зрозуміло, поверхневий бік справи, так і дійсний стан речей. Це, між іншим, буде справедливим при розгляді будь-яких соціальних феноменів радянської доби. Усі проекти і забаганки партії та уряду нібито виконувалися, оскільки не було вибору «невиконання». Насправді ж така реалізація часто могла існувати лише на папері, у звітах до керівних органів. Усе це зрештою завадило й реалізації культурно-освітніх програм. З 1928 р. партія проголосила курс на суцільну колективізацію села, що майже всюди викликало спротив селянства. Греки не стали винятком. Оскільки влада не знала іншого способу, окрім прямого примусу й знищення тих, що «ухиляються», населення грецьких сіл упродовж перших років колективізації було значною мірою знесилене. Понад 5 тисяч осіб зазнали прямих репресій: були «розкуркулені» з конфіскацією майна і земельних ділянок, виселені за межі села або до віддалених куточків СРСР. Частина була заарештована й знищена. Постраждали не тільки самі «хазяї», але також і члени їхніх родин. Очевидно, що в усіх випадках йшлося про найактивнішу частину грецької громади, про найосвіченіших осіб і власне про тих, хто мав би дбати про національно орієнтовану освіту для своїх дітей і розбудову відповідних культурних центрів.

Іншим негативним чинником була антицерковна політика уряду, що розгорнулася паралельно з колективізацією і передбачала не тільки відсторонення населення від релігії, але й пряме знищення церковних споруд. Нагадаємо, що на кінець доби СРСР в надазовських селах не збереглося жодного храму з тих десятків, що їх були збудували їхні предки в продовж XIX – початку XX ст. Нарешті, третім у край від'ємним чинником була антиселянська заготівельна політика уряду, яка спричинила Голодомор і масову загибель населення грецьких сіл у 1932-1933 роках.

Попри такі складні умови для пересічних реципієнтів «еллінізації» її фактичні керівники й виконавчі знайшли для себе відповідну нішу, в якій почували себе доволі гарно. Насамперед це стосувалося бюджетного фінансування культурно-освітньої сфери. Нехай відносно малі й зажди недостатні кошти регулярно розподілялися й підтримували «грецьку» освіту, видавничу діяльність, низку культурних закладів. На тлі знищення заможного селянства, боротьби зі «шкідниками» і контрреволюцією, з масовим вимиранням населення підтримка певного прошарку освітян і творчої інтелігенції мала відчутні наслідки для грецької людності. Хай там як, але в Надазовському маргінесі в 1935-1936 роках доволі успішно тривали культурно-освітні процеси, започатковані в попередні роки і принаймні в Маріуполі могло здаватися, що все добре. Звичайно, окремі досягнення творчої інтелігенції не треба перебільшувати й поширювати на всіх «греків» Надазов'я. Як уже було зазначено, формальне скасування політики «коренізації» було проголошене навесні 1938 р. Утім, для грецького населення Надазов'я лихі часи почалися задовго до публікації березневої постанови. Уже впродовж 1937 р. мов би на виконання майбутнього наказу № 233 і директиви № 50215 від 11 грудня 1937 р. наркома внутрішніх справ М. І. Єжова (1895–1940) відбувалися масові арешти активістів національного руху. Приводом слугували «шпигунсько-диверсійна» і «контрреволюційна» діяльність, участь у «грецькій повстанській організації». Загалом було заарештовано близько 6 тисяч греків. Тільки в січні-березні 1938 р. були засуджені до страти 3 125 греків, ще 345 були розстріляні в вересні-листопаді. Майже повністю були винищені редакції грецьких газет, керівництво й персонал шкіл, технікумів, заарештовані й розстріляні дирекція та артисти Грецького театру [14; 24]. Беручи до уваги всі ці події, треба дуже обережно ставитися до питання реконструкції тих процесів, які відбувалися серед грецької людності Надазов'я, пам'ятаючи і про засадовий поділ її на дві різномовні групи, і про небажання пристати до навчання інших, по суті «іноземних» мов, а головне – про реальний відсоток залучених до навчання новогрецької мови дітей, а також тих дорослих, які пов'язали свою діяльність із пропагуванням новогрецької мови.

Висновки до періоду 1922-1940 рр.

Процес «еллінізації» румеїв Надазов'я в 1920–1930-х роках мав потужні культурологічні наслідки, які відчуваються й досі. Не зважаючи на невдачі перших років, за доби «коренізації» була майже ліквідована неграмотність, а значна кількість населення навчилася писати й читати грецькою абеткою. Були створені система національної освіти (початкова, середня і спеціальна), національний театр і народні художні колективи, румейська література, налагоджено видання новогрецькою та румейською мовами книжок, газет і часописів, зокрема для дітей і підлітків. Усе це й досі слугує за доказ успіху національної політики влади і приклад самовираження й самоорганізації народу в етнічній площині. Між тим, кількість учнів і студентів, які вивчали новогрецьку мову була порівняно незначною, а якість викладання не дозволяє нам припускати якійсь акумулятивний ефект від діяльності випускників грецьких навчальних закладів. Отже, ні про яку еллінізацію власне румейських діалектів або заміну їх новогрецькою мовою не йшлося. На маргінесі політичного й культурного життя країни, за умов байдужості влади і нерозуміння нею тонкощів «мовного питання» надазовські румеї змогли частково повернути процес «коренізації» на свою користь і підвищити свій етнічний статус. Судячи з доступних нам текстів румейською мовою, навіть носії новогрецької мови потроху просякали місцевими звичаями і не заважали розвиткові діалектів. На жаль, ці процеси взаємовпливу та інтеграції новогрецької мови й культури до румейського середовища були перервані подіями й постановами 1937–1938 рр.

При детальнішому розгляді питання «коренізації» [18] неважко зрозуміти, чому результати «еллінізації» не мали тих наслідків, на які сподівалися. За переможними звітами керівництва освітніх закладів стосовно реалізації програми партії в сфері національної політики насправді ховалися доволі неприємні речі, про які тоді не можна було згадувати, а сьогодні багато хто не хоче про них чути. Насамперед це стосувалося кадрового питання – забезпечення грецьких шкіл фаховими викладачами, яких мав би готувати Грецький педагогічний технікум. Лише одиниці випускників досягали достатнього наукового рівня. Проте найголовнішими були засадове несприйняття румеями чужої мови й культури, намагання силою перетворити народ із давніми й освяченими традиціями на трудівників радянського села.

3.5.5. 1941-1991 рр.

Греки Надазов'я не підпали під хвилю «депортації колабораціоністів» і після закінчення війни 1941–1945 років їм дозволили відбудувати мирне життя. Своєрідним покаранням за їхню «грекуватість» було перейменування ледь не всіх давніх грецьких сіл і нових висілків по-новому: так з'явилися Зоря, Роздольне, Куйбишеве, Волноваха та інші радянські назви. А місто Маріуполь невдовзі перетворилося на Жданов.

Наступні понад сорок років надазовські греки перебували поза межами уваги міністерства освіти, як і більшість малих народів України. Між тим, для розуміння подій, які мали місце в Надазов'ї з кінця 1980-х років, варто коротко зупинитися деяких особливостях соціально-культурного розвитку України попередніх десятиліть, які прямо вплинули на процеси в надазовській грецькій громаді.

Завдяки діяльності видатних українських елліністів Андрія Олександровича Білецького (1911–1995) і Тетяни Миколаївни Чернишової (1928–1993) вже на початку 1950-х років відбуваються наукові фольклорно-діалектичні експедиції студентів Київського університету імені Тараса Шевченка до надазовських румейських сіл. Ці поїздки стають регулярними і започатковують тісні дружні стосунки киян з місцевими краєзнавцями, збирачами народної творчості, а згодом поетами і письменниками доби румейського відродження 1920-1930-х років. Між тим, з 1958 р. в Університеті розпочинається факультативне викладання новогрецької мови й літератури, з'являються перші історичні розвідки про греків Надазов'я. На тлі політичної «відлиги» і реабілітації жертв репресій починають активно діяти національно налаштовані кола румейської та урумської інтелігенції. Їм удається публікувати деякі матеріали з історії кримсько-надазовських греків, повернути народу імена його поетів і письменників, страчених у 1937–1938 роках.

Ця друга хвиля відродження національної самосвідомості, яка спостерігалася в різних грецьких громадах СРСР з кінця 1950-х років, повсякчас наштовхувалася на спротив із боку республіканських влад, які повсюди вбачали прояви «буржуазного націоналізму». Задля формалізації (і каналізації) проявів «націоналізму» й запобігання вкоріненню його в свідомість національних меншин влада дозволяла розвиток лише окремих культурно-мистецьких традицій, переважно пісенного або хореографічного жанру. Так були відроджені деякі грецькі ансамблі народної пісні й танцю, які брали участь у фестивалях народної творчості. Однак доходило й до курйозів: надазовські греки жалілися на те, що грецьким народним ансамблям дозволяли виконувати пісні й танки народів СРСР з меншими застереженнями, аніж свої

рідні. Швидше за все, грецька тема підпадала під неофіційну заборону через виселення греків з Криму в 1944 р. і неможливість для них повернутися до рідних домівок.

Натомість надазовським грекам-румем у період 1960-1970-х років вдалося відновити спочатку напівофіційне, а потім і державне видання творів румейською мовою. Головною рушійною силою в реалізації цього унікального проекту були київські ентузіасти вивчення новогрецької мови, зазначені вище професор Андрій Білецький та його дружина Тетяна Чернишова. Завдяки їхнім зусиллям, протекції окремих письменників і мовознавців, а також політично й культурологічно виваженій пропозиції були затверджені видання творів Антона Шапурми (1911–1987), а пізніше Леонтія Кир'якова (1919–2008). Політична виваженість проекту полягала в тому, що для видання були запропоновані вірші Тараса Шевченка в перекладі румейською мовою, збірка під назвою «Ленін живе» до сторіччя В. І. Леніна та інші твори відповідної тематики. Хай там як, але видавництво Київського університету прийняло до друку збірку «Ленінс зі», а професор Андрій Білецький розробив прийнятну з технічних причин кириличну абетку для друку румейською мовою. Окремі тексти румейською за цим зразком (тобто кирилицею) почали потроху друкувати й самі румеї, а за ними й уруми, у місцевій пресі. Так, повільно але водночас ґрунтовно сформувалася нова традиція запису надазовських грецьких говірок. Освячена офіційними публікаціями і практичним використанням у середовищі тодішньої румейської та урумської творчої інтелігенції ця традиція збереглася й надалі.

Питання освіти рідною мовою надазовські греки напряду не ставили. Почасти через невирішеність того самого «мовного питання», яке у випадку локальних грецьких діалектів набувало ще гострішого й заплутанішого характеру. До того ж старі люди ще добре пам'ятали страшні наслідки еллінізації 1920-1930-х років.

Чи могли українські греки в післявоєнний період вивчати грецьку мову і чи були охочі до цього? Насправді справи з елліністикою в цілому були в СРСР в занепаді. Давньогрецьку мову можна було вивчати в перші післявоєнні руки лише в кількох містах СРСР – на класичних відділеннях. Новогрецьку викладали лише на спеціальних курсах в системі дипломатичних або військово-охоронних структур. Уперше офіційні курси новогрецької мови започаткували Андрій Білецький і Тетяна Чернишова в Київському університеті в 1958 р. Трохи пізніше – Марина Львівна Ритова в Москві. Не можна сказати, що надазовські румеї не знали про можливості вивчення грецької мови. Однак кількість бажаючих або тих, кому вдалося реалізувати своє бажання, була мізерною. Серед відомих сьогодні імен надазовців-випускників «грецьких

відділень» Марина Серкутіна (класична філологія), Римма Харабадот (класична філологія), Анатолій Чердакли (новогрецька філологія), Катерина Папуш-Журавльова (новогрецька філологія). Усі вони в той чи інший спосіб сприяли відродженню елліністики, а почасти й дослідженню румейських діалектів.

Післявоєнне культурне «відродження» з певними перервами і тимчасовими поразками триває в Надазов'ї до кінця радянського періоду історії України [5].

Подібні процеси відбувалися і в інших локаціях СРСР, де значна або й навіть більша частина населення були греками. Особливо настійливими традиційно були понтійці, які користувалися й більшою свободою у захисті національних культурно-освітніх потреб. Так, у 1980 р. виникає конфлікт в Абхазії, де греки-батьки погрожували не віддавати дітей до школи в разі заборони вивчення рідної мови. Проте з початком політики «перебудови» ставлення до національних меншин кардинально змінюється і під кінець 1980-х років відбувається значний сплеск активності вже серед усіх греків СРСР, зокрема в напрямку вивчення новогрецької мови.

В Україні також наприкінці 1980-х років спостерігається хвиля заснування курсів, факультативів, гуртків з вивчення новогрецької мови повсюди, де проживають греки і де є можливість знайти викладачів. Це останнє було й, на жаль, залишається по цей день найбільшою проблемою у справі навчання новогрецької мови. В СРСР викладачів і перекладачів з новогрецької мови готували в Київському університеті імені Тараса Шевченка в межах свого роду факультативу з набором раз на чотири роки, а також у Московському державному інституті міжнародних відносин та Московському державному університеті. Факультативно новогрецьку могли вивчати на класичних відділеннях Харківського, Львівського та Тбіліського університетів за згоди керівництва і бажанням викладачів і студентів. Відтак, поодинокі ентузіасти або знавці новогрецької не могли суттєво повпливати на стан освіти й задовольнити зростаючий попит. Тим не менше, з кінця 1980-х років греки СРСР об'єднуються в Союз греків СРСР і наполягають на введенні новогрецької мови до програм шкільної освіти й розгортанні низки дисциплін у вищих навчальних закладах для підготовки відповідних викладацьких кадрів. З 1991 р. подібні ініціативи продовжуються вже в незалежних державах СНД і вирішуються в різний спосіб.

В Україні центром грецької культури досить очікувано стає Маріуполь, якому в 1989 р. було повернено історичне ім'я на честь Діви Марії. Румейські та урумські селищні громади, міські громади Донецька, Маріуполя та інших міст – колишніх грецьких поселень, одержують офіційний статус і згодом об'єднуються в Союз греків України. Ледь не щороку в Маріуполі відбуваються

збори, фестивалі, з'їзди, наукові конференції, присвячені грецькій культурі в Україні і світі. На базі філії Донецького університету в Маріуполі на початку 1990-х років створюється Маріупольський гуманітарний університет (перший ректор – Костянтин Балабанов). Уродженець румейського села Малий Янісоль (Харахла) Костянтин Балабанов позиціонує себе як палкого прихильника новогрецької культури і запроваджує вивчення новогрецької мови як обов'язковий предмет на всіх факультетах. Таким чином МГУ стає «грецьким» навчальним закладом або принаймні осередком новогрецької культури в Надазов'ї. Попервах, новогрецьку мову викладають громадяни Грецької Республіки, але через систему надання студентам стипендій для навчання в Греції, різноманітні курси й стажування для викладачів кількість фахівців зростає і університет справді до певної міри елінізується. Сьогодні випускники МДУ складають більшу частину всіх спеціалістів з новогрецької філології в Україні.

Ці зміни в суспільному просторі України й зокрема в Надазов'ї були своєрідним визнанням величезного внеску грецької культури в загальноєвропейську, а також яскравим свідченням про вагу історичних зв'язків народів України і Греції, нашої спільної культурної спадщини, ознакою пошани тим грекам, які й досі проживають на українських теренах як найдавніший етнос, який зберігає мову й національні традиції понад дві з половиною тисячі років.

Перші, ще факультативні уроки новогрецької мови для всіх охочих почали надавати в румейському селі Сартана в 1989 р. Викладала Катерина Папуш-Журавльова, уродженка Великої Каракуби, випускниця Московського університету⁵. Зрозуміло що за посібники правили власні розробки, а за тексти слугували запозичення з різноманітних джерел тогочасної новогрецької літератури й публіцистики.

Ці перші роки були найтяжчими, оскільки кваліфікованих викладачів фізично не існувало. Подекуди за викладання новогрецької бралися викладачі давньогрецької мови або ентузіасти, які вивчали її самотужки. На ці освітянські виклики швидко зреагувала Грецька Республіка. Найкращим способом була підготовка вчителів у навчальних закладах Греції. Відтак, уже на початку 1990-х років, щойно було відкрито посольство Грецької Республіки в Києві, випускники надазовських шкіл і вишів поїхали до Греції з зобов'язаннями повернутися на батьківщину для поширення новогрецької мови. Не всі

⁵ Уже з середини 1990-х років Катерина Федорівна з чоловіком проживає в Салоніках. Викладала в різних освітніх закладах російську мову, брала активну участь в обговоренні діалектологічних питань, видала низку низку статей і матеріалів стосовно румейських діалектів.

поверталися, не всі йшли працювати до системи загальної освіти, але потроху справи налагоджувалися.

З середини 1990-х років Грецька Республіка призначає координатора у справах шкільної освіти для всіх колишніх республік СРСР, який резидує спочатку в Києві, а пізніше винятково в Маріуполі. Останні двадцять років до України регулярно відряджаються вчителі-греки й грекині для надання дорадчої і практичної допомоги у викладанні новогрецької мови в загальноосвітніх закладах.

3.6. Крим 1922–2014 рр.

У Криму, де була створена Кримсько-татарська автономна радянська соціалістична республіка в складі Російської федерації, проживало досить багато греків, переважно нащадків емігрантів ХІХ ст. Їхня чисельність в окремих місцях півострова дозволяла відкриття національних шкіл, які існували до 1938 р. Наслідки діяльності цих шкіл, на відміну від Надазов'я, були цілком позитивні в сенсі розбудови й наближення культури й мови кримських греків до загальної грецької культури в її новогрецькому вже вимірі [1]. Репресії 1937–1938 років не обійшли й цю частину еллінізму, але найбільшої шкоди розвитку грецької культури Надчорномор'ї завдало рішення уряду СРСР про депортацію у травні-червні 1944 р. Низка народів Криму була звинувачена в нібито колаборації з окупантами під час війни з Німеччиною і терміново вивезена з півострова. Понад 20 тисяч греків були насильницькі депортовані і розсіяні по різних республіках СРСР. Формальне скасування й засудження депортації народів наприкінці 1950-х років не надавало їм права повернення до Криму, який був проголошений «особливою зоною». Право повернення було надано депортованим народам Криму лише в незалежній Україні після 1991 р. Проте кількість греків, що повернулися до Криму, була незначною через цілком природні причини, а сьогодення грецька людність півострова утворилася внаслідок пізніших міграційних процесів, зокрема завдяки розселенню понтійських греків за межі Кавказу й Краснодарського краю після розпаду СРСР. З кінця 1980-х років у Криму завдяки ініціативам локальних грецьких громад відбуваються відкриття курсів, гуртків із вивчення новогрецької мови. Викладають спершу «випадкові» носії новогрецької мови, пізніше – підготовлені в Грецькій республіці викладачі. Освітнім центром елліністики стає Таврійський університет імені В. І. Вернадського в Сімферополі, де поряд із класичними мовами викладають новогрецьку і завдяки зусиллям Леоніда Павленка візантійську літературу.

Поступово розширюється мережа загальноосвітніх шкіл з викладанням новогрецької мови.

Висновки до третього розділу

Навчання новогрецької мови в школах України упродовж першого десятиліття здійснювалося переважно завдяки ентузіазму окремих осіб і допомозі грецької сторони, тобто, через підготовку вчителів у Грецькій Республіці, надання підручників і навчальних матеріалів, виготовлених за кордоном. Великий попит на викладачів новогрецької мови в Надазов'ї почав задовольнятися лише з початком випуску спеціалістів Маріупольського гуманітарного університету. Кількість шкіл з викладанням новогрецької мови невпинно збільшувалася упродовж наступних років і сягнула кількох десятків. Новогрецьку викладали не тільки в традиційно «грецьких» (румейських та урумських) селах, але й багатьох інших, де були створені грецькі громади. Міські греки також намагалися запроваджувати грецькі класи всюди, де можливо. Після кадрового питання найскладнішим було забезпечення вчителів та учнів дидактичними матеріалами. Грецька Республіка постачала велику кількість різних навчальних посібників і книжок. Особливого поширення набули підручники, підготовлені лабораторією педагогіки Критського університету для греків діаспори. Усі вони були схвалені міністерством освіти й науки України як такі, що відповідають державним освітнім стандартам. У 2010-2011 рр. були підготовлені перші вітчизняні підручники з новогрецької мови для учнів 5-6 класів. В останні декілька років вони були доповнені низкою навчальних матеріалів, які забезпечують повний курс навчання з 1 по 11 класи загальноосвітньої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдуллаєва М. А. *Грецькі громади Криму у 1917-1938 рр.* Київ, 2001. С. 18-47.
2. Антонін, архімандрит. Нотатки XII– XV ст., що відносяться до кримського міста Сугдее, приписані на грецькому Сінаксарі. *ЗООІД.* 1866. Т. 5. С. 595-628.) Рукопис зберігається в бібліотеці на о. Халкі (Турецька республіка)).
3. Араджионі М. А. До питання етнолігвістичної ситуації у Криму в XVI–XVIII ст. (за матеріалами дослідження говорів приазовських греків). *Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького.* 1998. Вип. 2. С. 70-86.
4. Багатікова О. В. Причини проведення «грецької операції» в 1937–1938 рр. (на прикладі сіл Північного Приазов'я). *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції») :* зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 5-9.
5. Балабанов К. В., Пахоменко С.П. *Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття.* Маріуполь, 2006. 260 с.
6. Бахревський Є. В. Правове становище немусульман (греків) у Криму у XVI-XVII ст. *Україна-Греція: історія та сучасність*». Тези II Міжнародної конференції. Київ, 22-24 лютого 1995 р. Київ, 1995. С. 36-38.
7. Бацак Н. *Грецька спільнота надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок ХХ століття).* Київ, 2010.
8. Боєнко К. Н., Дінгес А. А. Число жителів та розміщення грецьких громад Донецької губернії в 1923 р. *Україна-Греція: історія та сучасність*». Тези II Міжнародної конференції. Київ, 22-24 лютого 1995 р. Київ, 1995. С. 39-40.
9. Бут О. М. Національно-територіальний устрій України: історичний досвід і сучасність. *Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва.* Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Маріуполь, 24-26 травня 1996 р.). Маріуполь, 1996. С. 76-77.
10. Винниченко І. І. Греки України: етнодемографічна характеристика. *Україна-Греція: історія та сучасність.* Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). Київ, 1993. С. 34-36.
11. Войналович О. О. Проблеми організації освіти серед грецького населення України в 20–30-і роки. *Україна-Греція: історія та сучасність*». Тези II міжнародної конференції. Київ, 22-24 лютого 1995 р. Київ, 1995. С. 54-56.
12. Гветадзе І. Просвітницька діяльність протоієрея Серафіма Серафімова. *Схід.* 2011. № 5 (112). С. 95-98.
13. Голобородько Н. П. Динаміка соціокультурних процесів грецьких громад на Одещині. *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-*

і роковини репресивної «грецької операції») : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 78–85.

14. Демідко О. О. Історична доля Маріупольського грецького театру. *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»*) : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 85-91.

15. *Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення (1917-1991)*. Київ: Муз. Україна, 2004.

16. Іванова Ю. В. Проблеми міжетнічних взаємин у Північному Приазов'ї та Криму: історія та сучасний стан. *Дослідження з прикладної та невідкладної етнології*. ІЕА РАН, 1995. Документ № 82. С. 20.

17. Комарницький О. Б. Студентство маріупольського українського грецького педтехнікуму у 20-30-і рр. ХХ ст. *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»*) : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 24-29.

18. Кондратьєва В. Д. Грецька освіта на території Приазов'я до та після «грецької операції». *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»*) : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 29-31.

19. Корнарос Вінсент. Еротокрітос / переклад Василя Степаненка. Видавництво: Перун. 2018. 160 с.

20. Лильо І. *Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст.*: монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка. 384 с., 32 с. кол. іл.

21. Мавроді К. С. Основні причини проведення «грецької операції» 1937–1938 років. *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»*) : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 32-34.

22. Мацука В. А. «Грецька операція» в Приазов'ї: причини і наслідки. *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»*) : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 35.

23. Наулко В. І. Греки України та сучасні етнонаціональні процеси. *Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 1997. Вип. 1. С. 63-66.

24. Новікова С. В. Репресії у середовищі грецької творчої інтелігенції Маріуполя. *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»*) : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 36–39.

25. Пірго М. Д., Макмак Н. І., Тасіц І. М. Сподвижник митрополита Ігнатія Трифілій Карацоглу та його нащадки за даними ревізських казок та метричних книг. *Святитель Ігнатій Маріупольський: подвиг віри та творення*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Маріуполь, 2011 рік / ред. кол. С. С. Самотугін та ін. Маріуполь, 2011. С. 145-156.

26. Помазан В. І. Греки України у пошуках себе (тотальна русифікація грецького населення України як один із наслідків «грецької операції»). *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»)* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 136-140.

27. Пряхін Ю. Д. Греки в історії культури, економіці Керчі та Єникале після приєднання Ктиму до Росії (кінець XVIII – початок ХУХ ст.). *Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 1998. Вип. 2. С. 107–117.

28. Пряхін Ю. Д. Грецьке населення Феодосії (кінець XVIII – XIX ст.). *Україна-Греція: історія та сучасність*. Тези II Міжнародної конференції. Київ, 22-24 лютого 1995 р. Київ, 1995. С. 102-106.

29. Пряхін Ю. Д. *Ламброс Кацоніс в історії Греції та Росії*. Алетейя, 2004. 176 с. (Новогрецькі дослідження).

30. Пряхін Ю. Д. Поселення греків з Архіпелагу в Керчі-Єникале (кінця XVIII – середини XIX ст.). *Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 1997. Вип. 1. С. 103–118.

31. Слісаренко О. М. Етнодемографічні наслідки проведення «грецької операції». *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»)* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 149-152.

32. Ставицька Н. П. Проведення науково-дослідної і культурно-освітньої роботи серед грецького населення України у 20-х роках. *Україна-Греція: історія та сучасність*. Тези II міжнародної конференції. Київ, 22-24 лютого 1995 р. Київ, 1995. С. 118-120.

33. Суботіна Т. О. Про причини «грецької операції» 1937-1938 рр. у Приазов'ї. *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»)* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. С. 42-44.

34. Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (поселення під м. Одесою). *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук*. 1929. Ч. 4-5.

35. *Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»)* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. в м. Маріуполь, 14 грудня 2017 р. Маріуполь: МДУ, 2017. 173 с.

36. Чернухін Є. *Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : періоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2016. 320 с., іл.

37. Чернухін Є. Грецький евхологійон 1778 р. з колекції надазовських рукописів В. І. Григоровича. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2019. № 23. С. 183-196.

38. Чернухін Є. Митрополит Готії та Кафи Гедеон. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2005. Вип. 10. С. 50–74.

39. Чернухін Є. Наказ св. Василя Великого священнослужителів: новогрецька та караманлійська редакції. *Мова та історія*. Київ, 2011. Вип. 172. С. 4-19.

40. Чернухін Є. Пам'ятки караманлійського письма в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2012. Вип. 15. С. 3-27.

41. Чернухін Є., Пірго М. Родинні зв'язки та соціальний профіль мариупольського грека Івана Куркчу, укладача «Записок» першої половини ХІХ ст. *Спеціальні історичні дисципліни*. Зб. наук. Праць. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 22/23. С. 539-561.

42. Чернухін Є. Проблеми репертуару та особливості перекладів грецьких богослужбових текстів тюркськими мовами (на матеріалах урумських рукописів ХVІІІ-ХІХ ст.). *Мова та історія* : зб. наук. пр. К., 2009. Вип. 103. С. 7–34.

43. Чернухін Є. Тюркські переклади грецьких богослужбових текстів: заборонні молитви св. Георгія та св. Кіпріана. *ΚΑΛΟΦΩΝΙΑ : Наук. збірник з історії церковної монодії та гімнографії*. Число 5. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. С. 294-326.

44. Чернухін Є. Εκπαίδευση, Γλωσσικό ζήτημα και η διατήρηση του Έθνους- / Ευγενίου Τσερνούχιν. *Ελληνική Διεθνής Γλώσσα*. Αθήνα, 2000. Τ. 5 (41). Σ. 442-445. новогрец. мов. [Освіта, Мовне питання та збереження Нації. *Грецька міжнародна мова*. Атени, 2000. Т. 5 (41). С. 442-445].

45. Чернухін Є. К. Греки Надазов'я в пошуках свого місця в історії України: нотатки за невиданими джерелами 1950-х – 1960-х років. *Регіональна історія України* : Зб. наук. статей / гол. ред. В. Смолій; відпов. ред. Я. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 8. С. 223 - 238.

46. Чернухін Є. К. Книга пожертв Грецького братства в Ніжині (1696–17986). *Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 1997. Вип. 1. С. 91-102, 144–179.

47. Чирко Б. В. Грецька національна меншина в Україні (20-30-і рр. ХХ ст.). *Україна-Греція: історія та сучасність*. Тези ІІ міжнародної конференції. Київ, 22-24 лютого 1995 р. Київ, 1995. С. 133-135.

48. Якубова Л. Д. Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-і роки): мовно-культурний аспект. *Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. 1998. Вип. 2. С. 87-96.

49. Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). *Укр. іст. журн.* 2004. № 2 (455). С. 121-132.

50. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денаціоналізація. *Укр. іст. журн.* 1998. № 4. С. 22–36.

51. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20 – 30-ті роки): коренізація і денаціоналізація (Продовження). *Укр. іст. журн.* 1999. № 1. С. 41–55.

52. Якубова Л. Д. Савва Яли. *Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 1999. Вип. 4. Кн. 2. С. 175–183.

53. Ялі Сава. Ялі С.Г. *Греки в УСРР*. Харків, 1931. 208 с.

54. Nenrich S. Gunter. Διαλεκτολογική ανάλυση της ελληνικής επιστολής χάνου της Κριμαίας προς τους Γενουάτες (γύρω στα 1470). *Νεοελληνική διαλεκτολογία*, Β' τόμος, Αθήνα, 1998, Ρ. 101-111.

55. Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί. Οργάνωση και Ιδεολογία. / επ. Ι. Κ. Χασιώτης. Θεσσαλονίκη, 1997.

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Євген Чернухін

**Новогрецька мова
в шкільній освіті України**

методичний посібник

Електронне видання

Обсяг вид. 5,0 авт. арк.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 03057, м. Київ, вул. Олександра Довженка, 3

www.osvita-dim.com.ua